इत उपासनाषट्कमारभ्यते—

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुर्भगवानुवाच—मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमना हे पार्थ, योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किंचिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वान्यत्साधनान्तरं मय्येवासक्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं समग्रं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वंपदार्थप्रधानं च प्रथमषट्कं व्याख्याय मध्यमषट्कमुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं च व्याख्यातुमारभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति—योगिनामिति । अतीताध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो भजते मामिति प्रश्नबीजं प्रदर्श्य कीदृशं भगवतस्तत्त्वं कथं वा मद्गतान्तरात्मा स्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वये जाते स्वयमेव भगवानपृष्टमेतद्वक्तुमिच्छन्नुक्तवानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं सकलजगदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वं तत्रासक्तिर्मनसो विषयान्तरपरिहारेण तन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्येवासक्तौ हेतुमाह—योगमिति । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्यमाने भगवत्येव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो मनः स्थापयति नान्यत्रेत्याशङ्क्याह—मदाश्रय इति । योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वमुपन्यस्तं तदुपपादयति—यो हीति । ईश्वराख्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति—हित्वेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनसस्त्वय्येवासक्तिस्तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—यस्त्वमेवमिति । एवंभूतो यथोक्तध्याननिष्ठ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पूर्वाध्यायान्ते यो मां भजति स मे युक्ततमो मत इत्युक्तम्, तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तव भजनं केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशङ्कां स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच—मयीति । कश्चिद्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदाश्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्तुमिच्छन्नि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनाम् । तं वन्दे परमानन्दघनं श्रीनन्दनन्दनम् ॥ १ ॥

एवं कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमषट्केन ज्ञेय त्वंपदलक्ष्यं सयोगं व्याख्यायाधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः । तत्रापि 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति प्रागुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र कीदृशं भगवतो रूपं भजनीयं कथं वा तद्गतोऽन्तरात्मा स्यादित्येतद्द्वयं प्रष्टव्यमर्जुनेनापृष्टमपि परमकारुणिकतया स्वयमेव विवक्षुः श्रीभगवानुवाच—मयि परमेश्वरे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यतो जातं येन स्थितमिदमशेषं प्रविलयं प्रयात्याये यस्मिञ्श्रुतिभिरुदिते जन्तव इमे ।
भवत्येकं ब्रह्मामलममृतमाराध्य यमहं शिवं रामं कृष्णं तमजमजरं नौम्यखिलगम् ॥ १ ॥

एवं त्वंपदार्थं निरूप्य तत्पदार्थं निरूपयितुं पूर्वाध्यायान्ते 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इत्युक्तं तत्रेदृशं मदीयं तत्त्वमनेन प्रकारेण मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्वक्तुमिच्छुः श्रीभगवानुवाच । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्त मनो यस्य सः । मयि मनआसक्तिसंपादनं तव सुलभमिति सूचयन्नाह—पार्थेति । योगं युञ्जन्मनः-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सयोगं समुदाहृतम् । भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं, तत्र कीदृशस्त्वं यस्य भक्तिः कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमना इति । मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य सः । मदाश्रयोऽहमे-

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥ तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन। तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पुरुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्वं स त्वं तथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानः संशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा मां समग्रं ज्ञास्यसीति संबन्धः। समग्रमित्यस्यार्थमाह—**समस्तमिति**। विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसंपत्तिः। बलं शरीरगतं सामर्थ्यम्। शक्तिर्मनोगतं प्रागल्भ्यम्। ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीशनसामर्थ्यम्। आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते। असंशयमितिपदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशदयन् क्रियापदेन संबन्धं कथयति—**संशयमिति**। विना संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति—**एवमेवेति**। भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेक्ष्यति, नहि त्वामृते तदुपदेष्टा कश्चिदस्तीत्याशङ्क्याह—**तच्छृणिवति** ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—**तच्चेति**। इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम्। तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं स्यादित्याशङ्क्याह—**यज्ज्ञात्वेति**। इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते। तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयति। अनवशेषेण तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवणप्रवणं करोति—**तज्ज्ञानमिति**। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमाश्रित्योत्तरार्धतात्पर्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्यर्थः। ईदृशो योग युञ्जन्समाधिमनुतिष्ठन् त्वंपदार्थविवेककाले यद्यपि सार्वज्ञ्यमस्ति 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्यादिवचनात्तथापि स्वस्मादन्य ईश्वरोऽस्ति नवेति पातञ्जलकापिलयोस्तार्किकमीमांसकयोर्वा सेश्वरानीश्वरयोर्मतभेदात्संशयः कारणाज्ञानाच्चासमग्रं तत्सार्वज्ञ्यमिति मत्वा आह—**असंशयं समग्रमिति**। मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत् तं प्रकारं शृणु। अत्र वक्ष्यमाणरीत्या सर्वं ब्रह्म वासुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोग्यपेक्षयाधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥ एतदेवाह—**ज्ञानमिति**। ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः। ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि। अशेषतः साधनकलापसहितम्। किं वचनमात्रजेन परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशङ्क्याह—सविज्ञानमनुभवसहितम्। दशमस्त्वमसी-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सकलजगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिन्यासक्तं विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव स त्वं, अतएव मदाश्रयो मदेकशरणः, राजाश्रयो भार्याद्यासक्तमनाश्च राजभृत्यः प्रसिद्धः, मुमुक्षुस्तु मदाश्रयो मदासक्तमनाश्च, त्वं त्वद्विधो वा योगं युञ्जन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असंशयं यथा भवत्येवं समग्रं सर्वविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्ते परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति शङ्कां व्यावर्तयन्स्तौति श्रोतुराभिमुख्याय—इदं मद्विषयं स्वतोऽपरोक्षज्ञानम् असंभावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत्परोक्षमित्युपचर्यते। असंभावानादिनिरासे तु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

समाधानं कुर्वन्मदाश्रयः अहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य नतु कस्मैचित्पुरुषार्थायेहामुत्रलभ्याय राज्यादिर्यज्ञदानादिर्वा आश्रयो यस्य सः त्वमप्यासक्तमना मदाश्रय. सन् असंशयं यथा स्यात्तथा मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तं वक्ष्यमाणप्रकारं शृणु। ननु मदग्रे भवान् स्थितोऽसंशयं मया ज्ञायत एवात. किमिदमुच्यत इत्याशङ्क्याह—**समग्रमिति**। समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं सगुणं निर्गुणं च मामसंशयं यथा ज्ञास्यसि तच्छृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्तं तत्र ज्ञानं स्तौति—**ज्ञानमिति**। अत्र भाष्ये तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवेन संयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन। तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय। यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नाव-

६ श्रीधरीव्याख्या।

वाश्रयो यस्यानन्यशरणः सन्योगं युञ्जन्नभ्यसन् असंशयं यथा भवत्येवं मा समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणं स्तौति—**ज्ञानमिति**। ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितम्। इदं मद्विषयम्। अशेषतः साकल्येन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

श्रीभगवानुवाच। मय्यासक्त इति ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहमिति। ज्ञानविज्ञाने ज्ञानक्रिये एव ततो न किंचिदवशिष्यते। सर्वस्य ज्ञेयस्य

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥ कथमित्युच्यते—मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—**यज्ज्ञात्वेति** । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह—**अत इति** ॥ २ ॥ ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—**कथमित्यादिना** । सहस्रशब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति—**अनेकेष्विति** । सिद्धये

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां श्रौतीमेव वर्णयति—**यज्ज्ञात्वेति** । जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोच्छेदात्सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यानवशेषो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति—**मनुष्याणामिति** । यततां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात्फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते । विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं, तेन विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं परमाप्तो वक्ष्याम्यशेषत साधनफलादिसहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि । श्रौतीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह—यज्ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्येह व्यवहारभूमौ भूयः पुनरपि अन्यत्किंचिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते । सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात्तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृतार्थो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ अतिदुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाफलं ज्ञानम्, यतः—मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञानकर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकोऽनेकजन्मकृतसुकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यतति यतते सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये । यततां यतमानानां ज्ञानाय सिद्धाना प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेक श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकान्ते मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थ इति । अस्मिन्भाष्ये ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—**तच्चेति** । इदमपरोक्षज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे[1] किं स्यादित्याशङ्क्याह—**यज्ज्ञात्वेति** । इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयत इति तट्टीकाकृत । तदेवाह—ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानं 'शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म','विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि । अशेषतः साधनकलापसहितं किं वचनमात्रजेन परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशङ्क्याह । सविज्ञानमनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्यन्ये । वस्तुतस्तु तच्च मद्विषयं ज्ञानमिति भाष्याद्भाष्यकृतामयमर्थो नाभिप्रेतः । सविज्ञानमिति मूलान्मूलानुगुणोऽपि न भवति । तस्मान्मूलतद्भाष्यानुरोधेन ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानमनुभव इति व्याख्येयम् । यज्ज्ञात्वेत्यस्य तु 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव' इति श्लोकस्थभाष्यानुसारेण मद्विषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यं सविज्ञानं लब्ध्वेत्यर्थ इत्यविरोधः । मद्विषयस्य ज्ञानस्य सकलाधिष्ठानविषयत्वात् । अन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । येत्विदं मद्विषयं विज्ञानेन सहितमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि यज्ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्येति । तत्र यज्ज्ञानमित्याद्युपेक्ष्यं यच्छब्दस्य प्रस्तुतपरामर्शकत्वेन सविज्ञानस्य ज्ञानस्य यदा[3] परामृष्टस्य चैतन्यरूपार्थकत्वायोगात् ॥ २ ॥ अतो मद्विषयं तत्त्वज्ञानं सार्वज्ञ्यसंपादकत्वादतिदुर्लभमित्याह—**मनुष्याणामिति** । मनुष्याणामनेकयोनिषु पुण्यवशाल्लब्धदेहानां सहस्रेषु असख्यातेषु 'शतं सहस्रं लक्षं च सर्वमक्षय्यवाचकम्' इत्युक्ते । अक्षय्यमित्यस्यासंख्यातमित्यर्थः । कश्चिदनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जवशाल्लब्धविवेकादिसाधनो यतते यत्नं श्रवणादिरूपं करोति । यततामपि यतमानानामपि सिद्धानां मुमुक्षूणाम् । साधकत्वेऽपि सिद्धत्वकथनं तेषामुत्कर्षद्योतनार्थम् । अपरे तु सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते । यततामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानामप्यात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्तीति वर्णयन्ति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वेह श्रेयोमार्गे वर्तमानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति । तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्भक्तिं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह—**मनुष्याणामिति** । असंख्यातानां जीवाना मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्ताना श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति, मनुष्याणा तु सहस्रेषु

---

१ प्रतिलम्भोऽनुभवः. २ मधुसूदन॰. ३ यदा यच्छब्देन.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सिद्ध्यथ तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥ श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह—भूमिरिति। भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला। 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात्। तथाबादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते। आपोऽ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः। सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्याह—**सिद्धा एवेति**। सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याशङ्क्याह—**तेषामिति** ॥ ३ ॥ ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्द्वारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण मुक्तेश्च दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतृप्ररोचनं फलमिति मत्वाह—**श्रोतारमिति**। आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—**आहेति**। भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति—**भूमिरितीति**। तत्र हेतुमाह—**भिन्नेति**। प्रकृतिसमभिव्याहाराद्गन्धतन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्युच्यते न विशेष इत्यर्थः। भूमिशब्दवदबादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह—**तथेति**। तेषामपि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यतमानानाम् ॥ ३ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपञ्चस्य ज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाह त्रिभिः—**भूमिरिति**। अत्र भूम्यादिपदैस्तत्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते प्रकृतिरित्यधिकारात्, स्थूलभूम्यादेश्च विकृतिमात्रत्वात्। तथाच भूमिरिति गन्धतन्मात्रं, आप इति रसतन्मात्रं, अनल इति रूपतन्मात्रं, वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं, खमिति शब्दतन्मात्रं, मन इति तत्कारणमहंकारः, बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वं, अहंकरोत्यनयेत्यहंकारो मूल-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

गुरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः। अनेकेषु मनुष्येष्वात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः। साधनानुष्ठायिष्वपि मध्ये फलभागी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—सांख्यैर्हि पञ्चतन्मात्राण्यहंकारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः पञ्च महाभूतानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते। एतान्येव चतुर्विंशतितत्त्वानि। तत्र भूमिरापोऽनलो वायु खमिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपञ्चमहाभूतसूक्ष्मावस्थारूपाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्चतन्मात्राणि लक्ष्यन्ते। बुद्ध्यहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव। मन शब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थहानेरावश्यकत्वात्। मनःशब्देन वा स्वकारणमहंकारो लक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसंनिकर्षात्। बुद्धिशब्दस्त्वहंकारकारणे महत्तत्त्वे मुख्यवृत्तिरेव। अहंकारशब्देन च सर्ववासनावासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगाच्च। इत्युक्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अस्मिन्पक्षे मुख्यसिद्धशब्दार्थालाभस्त्वस्त्येवात्मपदाध्याहारस्य कश्चिदित्यस्य वेत्तीत्यस्य चावृत्तेरध्याहारस्य वा क्लेशोऽतिरिच्यते इत्ययं पक्षश्चिन्त्यः। तेषां मध्ये कश्चिदेव मां परमेश्वरं तत्त्वतो यथावत्स्वाभिन्नत्वेन वेत्ति जानाति ॥ ३ ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यत इत्युक्तेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदुपपत्तये चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य स्वस्मिन्परमात्मन्यध्यस्तत्वबोधनायाह—**भूमिरिति**। आकाशादिभिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते। इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वाक्यशेषात्। मनःशब्देन तत्कारणमहंकारो लक्ष्यते। बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वं गृह्यते। अहंकार इत्यविद्यासंमिश्रमव्यक्तं लक्ष्यते। यथा विषसंमिश्रमन्नं विषमित्युच्यते तथाहंकारवासनावदव्यक्त मूलकारणमहंकार इत्युच्यते। यत्तु बुद्ध्यहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव मनःशब्देनावशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते इति यत्पक्षान्तरं कैश्चित्[2]प्रदर्शितं तदरुचिग्रस्तम्। तद्बीजं तु क्रमत्यागप्रसङ्गादि। यत्तु भूम्यादिशब्दैः पञ्चम-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय प्रयतते, प्रयत्न कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति, तादृशानां चात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति, तदेवमतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन्परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह—**भूमिरिति द्वाभ्याम्**। भूम्यादिशब्दैः पञ्चगन्धादितन्मात्राण्युच्यन्ते, मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहंकारः, बुद्धिशब्देन तत्कारणभूतं महत्तत्त्वं,

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

ज्ञानक्रियानिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥ अस्य च वस्तुनः सर्वो न योग्य इत्यनेन दुर्लभत्वाद्यत्नः सेव्यतामित्याह—**भूमिरिति** अपरेयमिति प्रत्यक्षेण या संसारावस्थाया सर्वजनपरिदृश्यमाना सा चैकैव सती प्रकाराष्टकेन भिद्यत इति एकप्रकृत्यारब्धत्वादेकमेव विश्व-

---

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः. ३ श्रीधरः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नलो वायुः खं मन इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यत एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः । मनःशब्दस्य संकल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह—**मन इतीति** । न खल्वहंकाराभावे संकल्पविकल्पयोरसंभवात्तदात्मकं मनः संभवतीत्यर्थः । निश्चयलक्षणा बुद्धिरित्यभ्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह—**बुद्धिरितीति** । नहि हिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टिबुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः । अहंकारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति—**अहंकार इतीति** । अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वमित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** । मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वे हेतुमाह—**प्रवर्तकत्वादिति** । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—**अहंकार एवेति** । सत्येवाहंकारे ममकारो भवति तयोश्च भावे सर्वा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्रकृतिः । करणे घञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुलकात्तद्बोध्यम् । इयं मे मत्तो भिन्ना पृथक्सिद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपञ्चोपादानभूता । यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोऽस्ति । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्वश्रवणेन सन्तु नवापि प्रकृतयः । तथाचैवं योज्यम् । इय मे मदभिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कारणेयमपरोक्षा साक्षिभास्यत्वात्प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावा त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽष्टभिः प्रकारैर्भेदमागता । सर्वोऽपि जडवर्गोऽत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । स्वसिद्धान्ते चेक्षणसंकल्पात्मकौ मायापरिणामावेव बुद्ध्यहंकारौ ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

हाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्तेऽहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्तत्त्वं मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमिति । अनेन रूपेण प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नैवेत्यष्टास्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथाच वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इत्यपरे वर्णयन्ति। तत्रेदमवधेयम् 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारः' इति सांख्योक्तप्रकारेणाष्टस्वेव प्रकृतित्वव्यवहारो न विकारेषु । अत्रापि इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनादष्टौ प्रकृतय एव गृह्यन्ते । विकारस्य तु एतद्योनीनि भूतानीति भूतपदाभिधेयस्य सर्वस्याप्युपादानं क्षेत्राध्याये तु क्षेत्रनिरूपणावसरे इदमुक्तं तत्क्षेत्रमित्यारभ्य 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्' इत्यन्तम् । यत्त्वन्ये नात्राव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोऽस्ति । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्वश्रवणेन नवापि प्रकृतयः । तथाचैवं योज्यम् । इयं मे मम मदभिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति । मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिसहपाठाज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वम् 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति, 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते' इति तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणादिति व्याचख्युस्तत्प्रकृतानुगुणम् । मे प्रकृतिर्भूम्यादिरूपेणाष्टधा भिन्नेति योजनायामितीयमित्यनूद्याष्टु लिनिर्देशेन भूम्यादीनां प्रकृतित्वबोधनानुपपत्तेः । निर्देशानुसरणे तु मनःशब्देनोक्तश्रुत्या तस्य प्रकृतित्वात्तस्यैव ग्रहस्तद्ग्रहे मूलप्रकृतिग्रहे चोभयोरुपादाने वाष्टधेति विरोधापत्तेः मनसः प्रकृतित्ववर्णनमप्यसंगतम् । उदाहृतश्रुत्या तदलाभात् । मनसा करणेनेन्द्रियद्वारकेण पश्यतीति श्रुत्यर्थाभ्युपगमात् । करणं विना द्वारस्याकिंचित्करत्वात् । किंच विद्यारण्यादिभिराचार्यैर्मनसः श्रोत्राद्युत्पन्नमिति न प्रदर्शितं किंतु 'वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि तु॥' इति भूतेभ्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिर्दर्शिता । पुराणेषु तु अहंकारादेव सात्त्विकादिरूपेण त्रिविधात्समनस्कानामिन्द्रियदेवतानां त्वगादीन्द्रियाणां भूतानां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

अहंकारशब्देन तत्कारणमविद्येत्येवमष्टधा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते, अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मनःशब्देन मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भिन्ति प्रकृतिवादेऽप्यद्वैतं प्रदर्शितम् । सैवं जीवत्वं पुरुषत्वं प्राप्ता परा । सापि ममैव नान्यस्य च सोभयरूपा वेद्यवेदकात्मकप्रपञ्चोपरचन-

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥ अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽशुद्धानर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयमितोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो, यया

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः। उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति—**इतीयमिति**। इयमित्यपरोक्षा साक्षिदृश्येति यावत्। ऐश्वरी तदाश्रया तदैश्वर्योपाधिभूता। प्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतिः। त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युदस्यति—**मायेति**। तस्यास्तत्कार्याकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति—**शक्तिरिति**। **अष्टधेति**। अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥ अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नकार्यैकल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति—**अपरेति**। निकृष्टत्वं स्पष्टयति—**अनर्थकरीति**। अनर्थकरत्वमेव स्फोरयति—**संसारेति**। कथंचिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। अन्यामत्यन्तविलक्षणामिति यावत्। अन्यत्वमेव स्पष्टयति—**विशुद्धामिति**। प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह—**ममेति**। प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—**जीवभूतामिति**। प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह—**ययेति**। नहि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह पाठाजन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वम्। 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति, 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले प्रविलीयते' इति च तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणात् ॥ ४ ॥ एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिमुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—**अपरेयमिति**। इयं प्रागुक्ता सा अपरा अश्रेष्ठा जडत्वात्। इतस्तु विलक्षणामन्यां परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वादुत्कृष्टां मे मत्संबन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

पञ्चतन्मात्राणि चापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम ॥ ४ ॥ एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं वदन्क्षेत्रज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह—या प्रागष्टधोक्ता प्रकृतिः सर्वाचेतनवर्गरूपा सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबन्धरूपत्वाच्च। इतस्त्वचेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां, तुशब्दाद्यथाकथंचिदप्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परा प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि। हे महाबाहो, यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयाऽन्तरनुप्रविष्टया प्रकृत्येदं जगदचेतनजातं भाव्यते स्वतो विशीर्यं उत्तभ्यते 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेः। नहि जीवरहितं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

च क्रमात्सेति सर्वथापि मनस इन्द्रियंप्रति प्रकृतित्वं नास्ति। यत्र क्वापि मनसस्तत्कल्पकत्वं श्रूयते तत्रापि मनउपाधिकस्यात्मन उपाधिप्रधानस्येति द्रष्टव्यम्। 'वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः। यदपि प्रकृतेः सादित्वं साधितं तदपि सिद्धान्तविरुद्धम्। मायाविद्यारूपेण द्विविधाया अपि मूलप्रकृतेः सर्वैरपि वेदान्तिभिरनादित्वेन सिद्धान्तितत्वात्। तदुत्पत्तिलयवचनानि त्वाविर्भावतिरोभावपराणि। अन्यथा तत्कारणभूतायाः प्रकृतेरावश्यकत्वेनानवस्थापातादिति दिक्। इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम माया पारमेश्वरी अष्टधा अष्टभिः प्रकारैर्भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥ अचेतनवर्गस्य स्वस्मिन्कल्पितत्वं वक्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नस्य कार्यकल्पस्य तथात्वं वक्तुं चैतन्यस्याविद्यावच्छिन्नस्य प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति—**अपरेति**। अपरा निकृष्टाऽशुद्धत्वात् अनर्थकरत्वात् संसारस्वरूपत्वात् बन्धनात्मकत्वात् इयमष्टप्रकारा इतोऽस्या अन्याम्। कथमप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। विशुद्धत्वात् प्रकृतिं परामुत्कृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां ममात्मभूतां विद्धि जानीहि। नहि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेन प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह। यया जगदन्तःप्रविष्टया 'अनेन जीवेनात्मनाऽ-

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता। चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम्। तथाच वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति—'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इति ॥ ४ ॥ अपरामिमां प्रकृतिमुपसहरन्परां प्रकृतिमाह—**अपरेति**। अष्टधोक्ता या प्रकृतिरियमपरा निकृष्टा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विचित्रा। तत एव स्वात्मविमलमुकुरतलकलितसकलभावभूमिः स्वस्वभावात्मिका सततमव्यभिचारिणी प्रकृतिः। सोऽहमित्यनेन प्रकृतिपुरुषपुरुषोत्तमेभ्यो व्यतिरिक्तोऽपीश्वरः सर्वथा सर्वानुगतत्वेन स्थित इति सांख्ययोगयोर्नास्ति भेदवाद इति प्रदर्शितम्। इदं जग-

१ नीलकण्ठः.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥ एतदिति । एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाह—**अन्तरिति** ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—**एतद्योनीनीति** । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदुपगतमित्याशङ्क्याह—**अहमिति** । एतद्योनीनीत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात्प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—**एते इति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो, यया प्रकृत्या अन्तःप्रविष्टया इदं जगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकं धार्यते ॥ ५ ॥ **एतदिति** । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिरुत्पत्तिलयस्थानं येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्स्वस्य तद्द्वारा जगत्स्रष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति—एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि भवनधर्मकाणि सर्वाणि चेतनाचेत-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेर्धार्यते स्वतो विशीर्यज्जगदचेतनवर्गो विष्टभ्यते यथा महाबाहुना त्वया स्वतो विनश्यत् राज्यं क्षत्रधर्म च धारयितुं शक्यते तथेति सूचयन्नाह—**महाबाहो इति** ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये भूतानि चेतनाचेतनपरापरप्रकृतिकानि चेतनाचेतनरूपत्वात् । सर्वेषां भूतानां यथा मृन्मयो घटो मृत्प्रकृतिक इति कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् तद्द्वारा स्वस्य तत्पदार्थस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं दर्शयति—**एतदिति** । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी कारणभूते येषां सर्वेषां चेतनाचेतनानां जरायुजाण्डजस्वेदजादीनां भूतानां तानि भूतान्येतद्योनीनीत्युपधारय निश्चयेन जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती सर्वेषां भूतानां कारणभूते तस्मात्स्वप्रकृतिद्वयद्वाराहं सर्वज्ञ ईश्वरो वेदान्तप्रतिपाद्यः कृत्स्नस्य समग्रस्य जगतः प्रभव· उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः । उत्पत्तिविनाशकारणमित्यर्थः । तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्राणि 'जन्माद्यस्य यत ', 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्', 'अभिध्योपदेशाच्च साक्षाच्चोभयाम्नानात्', 'आत्मकृतेः परिणामात्', 'योनिश्च हि गीयते' इति पूर्वाधिकरणे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं किलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः । जन्मोत्पत्तिरादिर्यस्य तदिदं जन्मस्थितिभङ्गं जन्मादि अस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य विचित्रस्य जगतो यतो जन्मादि यस्मात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्म । तथाच श्रुतिः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व' इति । तथाच जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् । तच्च घटादीनां मृदादिवत्प्रकृतित्वे कुलालादिवन्निमित्तत्वे समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मण· कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणत्वमेव केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् 'स ईक्षांचक्रे', 'स प्राणमसृजत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । सच न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुं, ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते तस्य कारणेनापि तत्सदृशेनैव भाव्यम् । कार्यकारणयोर्मृद्घटादिरूपयो सादृश्यदर्शनात् । ब्रह्म च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो नैवंविधमवगम्यते पारिशेष्यात्ततोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपेयम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्यवसानादित्येवंप्राप्ते आह । प्रकृतिश्चोपादानकारणं ब्रह्माभ्युपेयं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव तत्र हेतुमाह प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् 'उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तत्रोपादानकारणे विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । कार्यस्योपादानकारणाव्यतिरेकात् । तक्षादिनिमित्तकारणात्प्रासादादेः कार्यस्य लोकेऽव्यतिरेकानुपलब्धेर्नास्ति निमित्तकारणाव्यतिरेकः । कार्यस्य दृष्टान्तोऽपि 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्युपादानकारणगोचर एव आम्नायते । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतव्यौ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र यत इतीयमपि पञ्चमी प्रकृतिलक्षणे एवापादाने द्रष्टव्या । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति विशेषस्मरणात् । निमित्तत्वं तु अधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् । अधिष्ठात्रन्तरत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवेन प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधस्यात्रापि प्रसङ्गाच्च तस्याधिष्ठात्र-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

जडत्वात्परार्थत्वाच्च, इतः सकाशात्परां प्रकृष्टामन्यां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि । परत्वे हेतुः—यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन्स्वस्य तद्द्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमाह—**एतदिति** । एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

योनिर्येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि। यस्मान्मम प्रकृती योनिः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः। सर्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतं चेत्कथमहमित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह— यस्मादिति। मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः। तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविध·

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भूतानि चतुर्विधानि इत्येतदुपधारय सम्यग्जानीहि। किं पातञ्जलानामिव एते प्रकृती ईश्वरादन्ये इत्याशङ्क्याह— **अहमिति**। कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणं,

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नात्मकानि जनिमन्ति निखिलानीत्येवमुपधारय जानीहि। कार्याणां चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वात्तत्कारणमपि चिदचिद्ग्रन्थिरूपमनुमिन्वि·

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न्तराभावाद्ब्रह्मणः कर्तृत्वं उपादानान्तराभावात्प्रकृतित्वम्। ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—**अभिध्येति**। 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति', 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' चाभिध्यापूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते। बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात्। बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरिति ब्रह्मणः प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—**साक्षादिति**। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशे प्रत्यस्तं यान्ति' इति श्रुत्या साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभयो. प्रभवप्रलययोराम्नानात्। यद्धि यस्मादुत्पद्यते यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम्। यथा घटरुचकादेः मृत्सुवर्णादि। तत्रैव हेत्वन्तरमाह— **आत्मकृतेरिति**। 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यात्मन आत्मानमिति कर्मत्वस्य स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वस्य च दर्शनात्। ननु पूर्वसिद्धस्य सत· कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं कथमिति चेत्तत्राह—**परिणामादिति**। घटादिरूपेण मृदादिवत्पूर्वसिद्धस्यापि सत आत्मनो विशेषेणात्मना परिणामात्स्वयमिति विशेषणाच्च निमित्तान्तरानपेक्षत्वं च प्रतीयते परिणामादिति पृथक्सूत्रं वा। इतश्च ब्रह्म प्रकृतिः 'सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च' इत्यादिना ब्रह्मणएव विकारात्मना परिणामाम्नानात्। तत्र हेत्वन्तरमाह—**योनिरिति**। 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' इति, 'यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः' इति च वेदान्तेषु हि यस्माद्योनिश्च ब्रह्म गीयते योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनो लोके समधिगतः 'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति। यत्पुनरुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेषु' इत्यादि तत्प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यम्। नह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यता चास्यार्थस्यातो यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम। तथाचेश्वरकारणत्ववादिश्रुत्यनुसारिणीनां 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा', 'यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयं', 'स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते। तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते॥' अतश्च संक्षेपमिदं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः। स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः॥ तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः' इत्याद्यनेकासामीश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणतायाः प्रतिपादकानां स्मृतीनामेवार्थं उपादेयो नत्वचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणम्। अण्वादयो जगत उपादानकारणमीश्वरस्तु निमित्तकारणमिति प्रतिपादकानां सांख्यादिस्मृतीनां गीतादिस्मृतीनां वेदानुरोधिनीनामुपादेयत्वावश्यकत्वेन तद्विरोधिनीनामेव हेयत्वौचित्यात्। ननु जगत उपादानं ब्रह्म नोपपद्यते चेतनादानन्दघनाच्छुद्धाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रीतिपरितापविषादादिहेतोः स्वर्गनरकाद्युच्चावचरूपस्याशुद्धस्यात्यन्तविलक्षणत्वाद्विलक्षणानां चोपादानोपादेयभावो लोके नैव दृश्यते। नहि घटादिकार्यं सुवर्णोपादानकं भवति न वा मुकुटादिकार्यं मृदुपादानकं तस्माज्जगत्सदृशमचेतनं प्रधानादिकमेव जगदुपादानमभ्युपेयम्। 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्यादिचेतनकारणवादास्तु युक्तिविरोधाद्चेतनप्रधानपरतया उपचारादीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रपरतया वा नेया अचेतनेपि चेतनवदुपचारदर्शनात्। यथा 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इति 'तत्तेज ऐक्षत ता आपः ऐक्षन्त ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' इति 'ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय' इत्यादिषु श्रुतिषु लोकेऽपि प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेपि चेतनवदुपचारो दृष्ट इति चेदुच्यते। किं यत्किंचिद्वैलक्षण्याज्जगदीश्वरोपादानकं नोपपद्यते उत बहुवैलक्षण्यात्। नाद्यः। चेतनायतनाच्छरीरात्तदनायतनाल्लोमयाचातद्विधस्य केशादेः वृश्चिकस्य चोत्पत्तिदर्शनात्। न द्वितीयः। उदाहृतप्रकृतिविकारयो रूपादिभेदेन बहुवैलक्षण्यस्योपलभ्यमानत्वात्। किंच ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं किमात्यन्तिकं उत यत्किंचिदाद्ये प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयते। द्वितीयेतु शरीरादीनां पार्थिवत्वादिस्वभावस्य केशादिष्वनुवृत्तिरिव ब्रह्मणोऽपि सत्तालक्षणस्य स्वभावस्याकाशादावनुवृत्तिर्दृश्यत इति नानुपपत्तिः। किं चेश्वरकारणत्वनिषेधकं वैलक्षण्यं किमशेषस्येश्वरस्वभावस्यानुवर्तनं उत यस्य कस्यचित् उत चैत·

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय बुध्यस्व। तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते। चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति। ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते। अतोऽहमेव

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यतस्तस्मात् मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतीति । अपरप्रकृतेरचेतनत्वात्परप्रकृतेश्चेतनत्वेऽपि किंचिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञ इति ॥ ६ ॥ प्रधानात्परतोऽक्षरात्पुरुषवत्परमात्मनोऽपि परादन्यत्परं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्य परिहरति—यतस्तस्मादिति । नान्यदस्ति परमित्यत्र हेतुमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयो लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्य तत एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते आह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्यर्थः । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ममोपाधिभूते यतः प्रकृती भवतस्ततस्तद्वाराहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽनन्तशक्तिर्मायोपाधिः कृत्स्नस्य चराचरात्मकस्य जगतः सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणम् स्वाप्निकस्येव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायाव्यहमेवोपादानं द्रष्टा चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

न्यस्य आद्यपक्षद्वये उक्तमेव हेतुद्वयमनुसंधेयम् । न तृतीय । समस्तस्य वस्तुजातस्येश्वरप्रकृतिकत्ववादिनंप्रति यच्चैतन्येनानन्वितं तदनीश्वरप्रकृतिकं दृष्टमिति वक्तुमशक्यत्वेन दृष्टान्ताभावात् । ननु यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य स्थूलत्वसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मकस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्यते, तर्हि प्रागुत्पत्ते कार्यासत्त्वप्रसङ्गस्य सत्कार्यवादिनस्तवानिष्टस्यापत्तिः । किंच प्रलये ईश्वरेणाविभागमापद्यमानं कार्यं स्वीयेन धर्मेण कारणमपि दूषयेदिति ब्रह्मणोऽप्यशुद्ध्यादिमत्त्वप्रसङ्गः । अपिचास्मिन्नीश्वरकारणवादेऽपरमप्यसमंजसम् । सर्वस्य विभागस्याविभागगतस्य पुनरुद्भवे नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति । किंच सर्वेषां भोक्तॄणां ब्रह्मणैक्यप्राप्तानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तिस्वीकारे मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । यदीदं जगत्प्रलये विभक्तमेव तिष्ठतीतिचेत्प्रलयस्यैवासंभवापत्तिरिति चेदुच्यते । यथेदानीं कार्यं कारणात्मना सत्तथा प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । यत्तूक्तं प्रलय ईश्वरेणाविभागमापन्नमित्यादि तन्न । न दूषयतीत्यत्र दृष्टान्तस्य सत्त्वात्तद्यथा घटादयो मृदादिप्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्त पुनः कारणाविभागमापन्ना न कारणं स्वधर्मेण दूषयन्ति कारणे कार्यस्य स्वधर्मेण स्थित्यभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । किंच कार्यस्य कारणानन्यत्वं न प्रलये एवापितु त्रिष्वपि कालेषु 'आत्मैवेदं सर्वं', 'ब्रह्मैवेदं सर्वं पुरस्तात्', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषेण कार्यस्य कारणानन्यत्वश्रवणात् । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽपि यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते तस्या अवस्तुत्वात्, तथा परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति कल्पितस्य गुणेन दोषेण वाधिष्ठानस्यान्यथात्वायोगात् । यदपि सर्वस्य विभागस्येत्यादि तदपि न । यथा सुषुप्तिसमाध्यादावपि स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ सत्यां मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् । पुनः प्रबोधे पूर्ववद्विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यतीत्यदोषात् । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । किंच शब्दादिहीनात्प्रधानादेः शब्दादिमतो जगतो वैलक्षण्यान्न जगत्प्रधानादिप्रकृतिकमिति विलक्षणत्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमित्याद्युक्तदोषाणां प्रधानादिकारणवादेऽपि तुल्यत्वादस्मिन्पक्षे न शङ्कितव्याः । तस्मादीश्वरकारणवाद एव युक्तियुक्तः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतात्पर्यसिद्ध. सर्वैर्मुमुक्षुभिरभ्युपेयः । एतेन चेतनकर्तृकमपीक्षणं प्रधानादावौपचारिकं 'मृदब्रवीत्' इत्यादिवदिति प्रत्युक्तम् । मुख्यसंभवे औपचारिकाश्रयणानौचित्यात् । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति ईक्षितुर्जीवात्मभावेन प्रवेशश्रवणाच्च । मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्यापि मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितव्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते । कूलं पिपतिषतीत्यत्रापि कूलस्य पतनेच्छाचेतनरूपाधिष्ठानापेक्षाप्रकृतित्वं चेश्वरस्य 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इति सूत्रे साधितमेवेति स्पष्टं चेदमाकरे ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मान्मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः । पर कारणमहमित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेवेति भावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—**मत्त इति** । मत्तः सकाशात्परतर श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणं किंचिदपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भूम्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतदिति । उपधारय अभ्यासा(हिता)नुभवक्रमेणात्मसमीपे कुरु ॥ ६ ॥ मत्त इत्यादि अव्ययमित्यन्तम् । एवंच

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

त्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यते। अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः। हे धनंजय, यस्मादेवं तस्मान्मयि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

मयीति। परतरशब्दार्थमाह—**अन्यदिति**। स्वातन्त्र्यव्यावृत्त्यर्थमन्तरशब्दः। निषेधफलं कथयति—**अहमेवेति**। सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीयार्धव्याख्यानेन विशदयति—**यस्मादिति**। अतो (यथा) दीर्घेषु तिर्यक्षु च

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मत्त इति। कारणान्मृदादेः परं पृथग्भूतं घटादि, व्यवहारे तयोर्भेदानुभवात्। परतरं तु गवाश्वादि मृदनुपादानकत्वात्। एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्ति। हे धनंजय, एवं प्रपञ्चे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपञ्चव्यतिरेकं सदृष्टान्तमाह—**मयीति**। मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते यदिदं सर्वं मणिगण-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्परमार्थतः—निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्सर्वभासकान्मत्तः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यघनात्परमार्थसत्यात्स्वप्नदृश इव स्वाप्निकं मायाविन इव मायिकं शुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्यादिवत्तदज्ञानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थसत्यमन्यत्किंचिदपि नास्ति। हे धनंजय, मयि कल्पितं परमार्थतो न मत्तो भिद्यत इत्यर्थः। 'तदनन्यत्वमारम्भण-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यते अहमेव सर्वस्मात्परः जगत्कारणमित्यर्थः। परतराभावप्रदर्शनेन परम्। अतः 'सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रोक्ताशङ्कापि परिहृता। परमेश्वरात्परमन्यदस्ति। कुतः 'अयमात्मा स सेतुः' इति सेतोश्चतुष्पादित्याद्युन्मानस्य 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति संबन्धस्य 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति भेदस्य व्यपदेशेभ्य इति तदर्थः। तथाच सिद्धान्तसूत्राणि 'सामान्यात्तु बुद्ध्यर्थः पादवत्', 'स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्', 'उपपत्तेश्च तथान्यप्रतिषेधात्', 'अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्य.' इति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं। न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्भवितुमर्हति प्रमाणाभावात्। नह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे। सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितमनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य। नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यवधारणादेकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते। ननु सेत्वादिव्यपदेशो ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं सूचयतीत्युक्तं तत्प्रत्युच्यते। सेतुसामान्यात्सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनोऽत. सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते। सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतेरतिक्रमासंभवात्प्राप्त्यर्थे एव वर्तते यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त उच्यते—नातिक्रान्तस्तद्वत् उन्मादव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः किंतु बुद्ध्यर्थं उपासनार्थः पादवत्। यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणीति मन संबन्धिनः पादा. कल्पिताः चत्वारश्चाग्निवायुसूर्यदिशः आकाशसंबन्धिन आध्यानाय तद्वत्। यद्वा व्यवहाराय कार्षापणपादविभागकल्पनावत्। यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमेश्वरात्परमिति तदप्यसत्। यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते। संबन्धव्यपदेशे तावदयमर्थ· बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगात्। स्वप्नजागरयोर्विज्ञानस्योपाध्युपशमे सुषुप्तौ य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न मितत्वापेक्षया, तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैव न स्वरूपभेदापेक्षया। तत्र दृष्टान्तमाह प्रकाशवत्। यथैकस्यैव सौर्यादिप्रकाशस्य सूचीपाशादिपूपाध्यपेक्षयैव संबन्धभेदव्यपदेशौ तद्वत् मुख्यएव संबन्धादिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह। उपपत्तेश्च उपचारस्यैवोपपत्तेश्च। एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षे हेतूनुन्मथ्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति। तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मण· परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते। तथाहि 'स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्स एवोपरिष्टात्', 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन', 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' इत्येवमादीनि स्वप्रकरणस्थानि अन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति। सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तीत्यवधार्यते। अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति। सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते। आयामशब्दो व्यापिवचनः। 'यावान्वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'ज्यायान्दिवो ज्यायानन्तरिक्षात्', 'नित्यः सर्वगतः स्थाणु.' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनो बोधयन्तीति दिग्विजये उत्तरगोग्रहे च राज्ञो भीष्मादींश्च विजित्य धनमाहृतवतस्त्वत्तः परतर एतादृशकर्मकर्ताऽन्यो यथा नास्ति तथा मत्तः परमन्यज्जगत्कारणं नास्तीति ध्वनयन्संबोधयति—**धनंजयेति**। यत एवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वमिदं कार्यकारणा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

नास्ति। स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह—**मयीति**। मयि सर्वमिदं जगत्प्रोतं ग्रथितं आश्रितमित्यर्थः। दृष्टान्तः स्पष्टः॥ ७॥ जगतः स्थिति-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

स्वमेवोपधारय यदहं वासुदेवो भूतः सर्वस्य प्रभवः प्रलयश्च। सूत्रे मणिगणा इव यथा तन्तुरनवध्रियमाणरूपोऽप्यन्तर्लीनतया स्थितः

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धम् । ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥ केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाहमप्सु रस एवं प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पटघटितेषु तन्तुषु पटस्यावगतिरवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतं जगदित्याह—**दीर्घेति** । यथा च मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव ध्रियन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते यथा मयैवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निकृष्टं विनष्टमेव स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह—**सूत्र इति** ॥ ७ ॥ अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्ययुक्तमिति मत्वा पृच्छति—**केनेति** । तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति—**उच्यत इति** । सारो मधुरो हेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं तत्राह—**तस्मिन्निति** । अप्सु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारणभूते प्रोता आप इतिवदुत्तरत्र सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह—**एवमिति** । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादि व्याचष्टे—**यथेति** । चन्द्रादित्ययोर्या प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावित्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं । कथयति—**तस्मिन्निति** । प्रणवभूते तस्मिन्वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतं तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नमिति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽहमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मणिसूत्रवदुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात् । नहि उपादानं चाननुवृत्तं चेति घटते मृद्घटादावदर्शनादित्याशङ्क्य स्वप्नमायेन्द्रजालरज्जूरगतुल्यत्वं प्रपञ्चस्योपपाद्योभयमप्यविरुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्माद्-द्विन्नो भविष्यतीति मत्वा दृष्टान्तान्तरैरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं चिज्जडयोर्दर्शयति—**रस इति** । यथा रसोऽप्सु एकमप्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शब्दादिभ्यः' इति न्यायात् । व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्प्यते । सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इवेति । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्रोता मणिगणा इवेति सर्वांशे दृष्टान्तो व्याख्येय. । अन्ये तु 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते । मत्तः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारणात्परतरं प्रशस्यतरं सर्वस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्यन्नास्ति । हे धनंजय, यस्मादेवं तस्मान्मयि सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यजातं प्रोतं ग्रथितं नान्यत्र । सूत्रे मणिगणा इवेति दृष्टान्तस्तु ग्रथितत्वमात्रे नतु कारणत्वे । कनककुण्डलादिवदिति तु योग्यो दृष्टान्तः ॥ ७ ॥ अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेः कथं त्वयि सर्वमिदं प्रोतमिति च न शङ्क्यम्, रसादिरूपेण ममैव स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः—रसः पुण्यो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामपां सारः कारणभूतो योऽप्सु सर्वास्वनुगतः सोऽहं हे कौन्तेय,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्मकं जगत्प्रोतं ग्रथितं यथा सूत्रे मणिगणा ग्रथितास्तद्वत् । अनेन स्थितिहेतुत्वमपि स्वस्यैव दर्शितम् । केचित्तु यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतो निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्परमार्थसत्यात्परतरं परमार्थसत्यं अन्यत्किंचिन्नास्ति । मयि कल्पितं परमार्थतो मत्तो न भिद्यत इत्यर्थः । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् । व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते । सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इव । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्राप्ता मणिगणा इव इति सर्वांशेऽपि दृष्टान्तो व्याख्येय इति वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षे 'नेह नानास्ति किंचन' इतिवन्मत्तोऽन्यत्किंचिन्नास्तीत्येतावतैव मत्तः परमार्थसतोऽन्यद्भिन्नं किंचिद्वस्तु परमार्थसन्नास्तीत्यर्थस्य निर्वाहे मयि सर्वमिदं कल्पितं मनसि स्वप्नपदार्था इवेति वक्तव्ये परतरपदस्य प्रयोजनं प्रोतमित्यादेः स्वारस्यं च चिन्त्यम् ॥ ७ ॥ नन्वबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं कथं प्रोतमित्याशङ्क्य रसादिरूपे मय्येवाबादिकं प्रोतमित्याह—**रस इति** । 'अपां यः सारो रसः पुण्यो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हेतुत्वं प्रपञ्चयति—**रसोऽहमिति पञ्चभिः** । अप्सु रसोऽहम् । रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः । तथा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

एवमहं सर्वत्र ॥ ७ ॥ अप्स्विति सर्वत्रास्वाद्यमानयोरनुद्भिन्नमधुरादिविभागः सामान्यः सोऽहम् । एवं प्रकाशो मृदुत्वचण्डत्वादिरहितः । खे आकाशे यः शब्द इति सर्वस्यैव शब्दस्य नभोगुणत्वादत्रावधारणम् । यः केवलगगनगुणतया ध्वनिः संयोगविभागादिसामग्र्यन्तररहितोऽ-

१ मधुसूदनः.

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुंबुद्धिर्नृषु तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥ पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह—**तथेति** । पौरुषं नृष्विति भागं पूर्ववद्विभजते—**तथेत्यादिना** । पुरुषत्वमेव विशदयति—**यत इति** । पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह—**पुण्य इति** । पृथिव्यां पुण्यशब्दितो यः सुरभिगन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति—**तस्मिन्निति** । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राह—**पुण्यत्वमिति** । यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदबादिषु रसादेरपि स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह—**पृथिव्यामिति** । प्रथमोत्पन्नाः पञ्चापि गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः । कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह—**अपुण्यत्वं त्विति** । तदेव स्फुटयति—**संसारिणामिति** । गन्धादयः स्वकार्यैर्भूतैः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्त इत्यर्थः । यच्चाग्नेस्तेजस्तद्भूते मयि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि आपः प्रोताः, एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा' इति वाङ्मात्रे प्रणवानुस्यूतिश्रवणात् । संतृण्णानि संग्रथितानि । एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यधैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः । एवमग्नेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ **पुण्य इति** । रसादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् । विभावसौ वह्नौ तेजः दहनशक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमन्नं विराजम् । तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये तु जीवनं आयुरिति व्याचक्षते—**तपश्चेति** । तपो धर्मस्तद्रूपे मयि तपस्विनः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तद्रूपे मयि सर्वा आपः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वेषु पर्यायेषु व्याख्यातव्यम् । इयं विभूतिराध्यानायोपदिश्यत इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । तथा प्रभा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि । प्रकाशसामान्यरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतावित्यर्थः । तथा प्रणव ओंकारः सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽहं 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोकारेण सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । संतृण्णानि ग्रथितानि । सर्वा वाक् सर्वो वेद इत्यर्थः । शब्दः पुण्यस्तन्मात्ररूप. खे आकाशेऽनुस्यूतोऽहम् । पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहम् । सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः श्रौतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्यः पृथिव्यामनुस्यूतोऽहम् । चकारो रसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावत एव पुण्यत्वमविकृतत्वं प्राणिनामधर्मविशेषात्तु तेषामपुण्यत्वं नतु स्वभावत इति द्रष्टव्यम् ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

गन्धः' इति गन्धस्य पुण्यत्वप्रदर्शनं रसादेरपि पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् । रसः पुण्यो मधुरस्तस्मिन् रसरूपे मयि आपः प्रोताः । कौन्तेयेति संबोधयन् अस्मन्मातुलेये त्वयि कथं सर्वं प्रोतमित्यसंभावनां माकुर्विति ध्वनयति । तथा प्रभा प्रकाशस्तस्मिन्प्रकाशरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतौ तदा सर्ववेदसारभूते प्रणवे ओंकाररूपे मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा आकाशानुस्यूते पुण्ये शब्दे शब्दतन्मात्ररूपे मयि आकाशः प्रोतस्तथा पौरुषं पुरुषस्य भाव· पुंबुद्धिः पुरुषसारभूता तस्मिन्पौरुषरूपे मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥ पृथ्वीसारभूते सुरभिगन्धे गन्धतन्मात्रभूते मयि पृथिवी प्रोता । रसादे· पुण्यत्वं स्वभावादेवापुण्यत्वं त्वविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शशिसूर्ययोः प्रभास्मि । चन्द्रेऽर्के च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणव ओकारोऽस्मि । खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि । नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि । उद्यमे हि पुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ किंच—**पुण्य इति** । पुण्योऽविकृतो गन्धः । गन्धतन्मात्रं पृथिव्या आश्रयभूतमहमित्यर्थः । यद्वा विभूतिरूपेणाश्र-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

वह्निवद्धृदयैर्ब्रह्मगुहागहनगामी योगिगणैः संवेद्योऽनाहताख्यः सकलश्रुति[मार्गा]ग्रामानुगामी तद्भगवतस्तत्त्वं पौरुषं येन तेजसा पुरुषोऽहमिति सार्वभौमं प्रतिपाद्यते ॥ ८ ॥ यो धरायां केवलधर्मतया गन्धगुणः स स्वभावपुण्यः । पूत्युत्कटत्वादीनि तु भूतान्तरसंबन्धात् ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ। तथा जीवनं सर्वभूतेषु। येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम्। तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजमिति। बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ, सनातनं चिरंतनम्। किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि। तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलमिति। बलं सामर्थ्यमोजो

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रोतोऽग्निरित्याह—तेज इति। जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह—तथेति। जीवनशब्दार्थमाह—येनेति। अन्नरसेनामृताख्येनेत्यर्थः। तपश्चास्मीत्यादेस्तात्पर्यार्थमाह—तस्मिन्निति। चित्तैकाग्र्यमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वरे प्रोतास्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्राह—बीजमिति। बीजान्तरापेक्षयानवस्थां वारयति—सनातनमिति। चैतन्यस्याभिव्यञ्जकं तत्त्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां या बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह—किंचेति। प्रागल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह—तेज इति। तद्धि प्रागल्भ्यं यत्पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चाप्रधृष्यत्वम् ॥ १० ॥ यच्च बलवतां बलं तद्भूते मयि तेषां प्रोतत्वमित्याह—बलमिति। काम-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणम्। सर्वभूतानां पिण्डब्रह्माण्डात्मकानां बीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतम्। कनके कुण्डलादिवत्। सनातनं नित्यं बीजान्तरादनुत्पन्नम्। बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः। तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रगल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः। कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागो रञ्जना। तौ हि आविद्यकौ।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितं सितभास्वरं रूपं पुण्यं तदहमस्मि। चकाराद्यो वायौ पुण्य उष्णस्पर्शातुराणामाप्यायकः शीतस्पर्शः सोऽप्यहमिति द्रष्टव्यम्। सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमस्मि। तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोता इत्यर्थः। तपस्विषु नित्यं तपोयुक्तेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूपं तदहमस्मि। तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात्। तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमान्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च सर्वं तपः समुच्चीयते ॥ ९ ॥ सर्वाणि भूतानि स्वस्वबीजेषु प्रोतानि नतु त्वयीति चेन्नेत्याह—यत्सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानामेकं बीजं कारणं सनातनं नित्यं बीजान्तरानपेक्षं नतु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृताख्यं सर्वबीजं मामेव विद्धि नतु मद्भिन्नं हे पार्थ, अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोतत्वं सर्वेषामित्यर्थः। किंच बुद्धिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि। बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः। विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्योक्तत्वात्। तथा तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदहमस्मि। तेजोरूपे मयि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

भूतविशेषनिमित्तजं भवति। अग्निसारभूते तेजसि तेजोरूपे मयि विभावसुरग्निः प्रोतः। तथा जीवने सर्वभूतसारभूते आयूरूपे अन्नरूपे वा तस्मिंस्तद्रूपे मयि सर्वे भूताः प्रोताः। तपस्विसारभूते तपोरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ ननु सर्वाणि भूतानि स्वस्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वमित्याशङ्क्याह। बीजं जन्मादिकारणं सर्वभूतानां मां विद्धि जानीहि। यथा सर्वेषां पाण्डवानां युष्माकं साक्षान्माद्या मन्त्रदानेन परम्परया च पृथैव बीजं तथेति द्योतयन्नाह—हे पार्थेति। बीजान्तरापेक्षयानवस्थां वारयति। सनातनं चिरन्तनम्। बुद्धिरन्तःकरणस्य विवेकशक्तिर्ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विवेचनसामर्थ्यं तद्रूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः। तथा तेजसि

६ श्रीधरीव्याख्या।

यत्वस्य विवक्षितत्वात्सुरभिगन्धस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात्पुण्यो गन्ध इत्युक्तम्। तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा दीप्तिस्तदहम्। सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः। तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वन्द्वसहनरूपं तपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किंच—बीजमिति। सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि नतु

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

उक्तं च 'दृढं भूमिगुणाधिक्याद्दुर्गन्धश्चाग्निगुणोद्गमात्। जडमम्बुगुणौदार्यात्' इत्यादि ॥ ९ ॥ बीजं सूक्ष्ममादिकारणम् ॥ १० ॥ कामराग-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बलवतामहम् । तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विषयेषु, रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि नतु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् । किंच धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥ किंच—ये चैवेति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्रोधादिपूर्वकस्यापि बलस्यानुमतिं वारयति—तच्चेति । कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थभेदमावेदयति—कामस्तृष्णेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्त्यं दर्शयति—नत्विति । शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वाह—किंचेति । धर्माविरुद्धं काममुदाहरति—यथेति ॥ ११ ॥ चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावानामीश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं—किंचेति । प्राणिनां त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन्वाक्यार्थ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितम् । एवं धर्माविरुद्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥ सात्त्विकाः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः, राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः, तामसा निद्रालस्यादयः, तान्सर्वान्मत्त एव रसतन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनो निर्गता इति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वजगदात्मनो विकारित्वापत्त्या कौटस्थ्यहानिरित्याशङ्क्याह—**नत्वहं तेषु ते मयीति** । येष्वबादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनृतजडरूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरावोदञ्चनादाविव मृत् नास्मि । अनृतस्यास्य सत्तास्फुरणे एव स्वकीये प्रयच्छामि नत्वनृतात्मा भवामीत्यर्थः । ते तु मय्ये-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तेजस्विनः प्रोता इत्यर्थः ॥ १० ॥ अप्राप्तो विषयः प्राप्तिकारणाभावेऽपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः, प्राप्तो विषयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तवृत्तिविशेषो रञ्जनात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तदाकाररजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं सात्त्विकं बलं बलवतां तादृशसात्त्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्मुखानां तदहमस्मि । तद्रूपे मयि बलवन्तः प्रोता इत्यर्थः । चशब्दस्तुशब्दार्थे भिन्नक्रमः । कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयं नतु संसारिणां कामरागकारणं बलमित्यर्थः । क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः । धर्मो धर्मशास्त्रं तेनाविरुद्धोऽप्रतिषिद्धो धर्मानुकूलो वा यो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविषयोऽभिलाषः सोऽहमस्मि । हे भरतर्षभ, शास्त्राविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमेवं परिगणनेन—ये चान्येऽपि भावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयः, ये च राजसा हर्षदर्पादयः, ये च तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनामविद्याकर्मादिवशाज्जायन्ते तान्मत्त एव जाय-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रागल्भ्यभूते मयि तेजस्विनः प्रोताः ॥ १० ॥ बलं सामर्थ्यमोजस्तस्मिन्कामरागविवर्जिते कामोऽप्राप्तेषु विषयेषु प्राप्त्यभिलाषः, रागः प्राप्तेषु तेषु रञ्जनात्मकः प्रेम्णोऽतिशयः । क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः । अस्मिन्पक्षे लक्षणादोष इति बोध्यम् । तद्रहिते देहधारणमात्रप्रयोजने बलभूते मयि बलवन्तः प्रोताः । तथा धर्मेण शास्त्रविहितेनाविरुद्धे देहधारणार्थेऽशनपानादिविषये कामे तद्रूपे मयि कामवतां भूतानां प्रोतत्वम् । भरतर्षभेति संबोधयन् भरतैः क्षत्रियवरैः सेवितं युद्धात्मकधर्मस्य साधकं कामरागविवर्जितं क्षत्रधर्मेण युद्धेन देहधारणमात्रप्रयोजनकं मद्विभूत्यात्मकं बलं स्वधर्मेण शत्रून्विजित्य धर्माविरुद्धं अन्नपानादिविषयं कामं च मद्विभूतिरूपं भरतानां मध्ये श्रेष्ठस्त्वं त्यक्तुं नार्हसीति सूचयति ॥११॥ किंच ये सात्त्विकाः सत्त्वोद्भूताः भावाः पदार्थाः, राजसाः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रतिव्यक्ति विनश्यत् । तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि । तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥ किंच—**बलमिति** । कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो राजसः, रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसः, ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमस्मि । सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः । स्वधर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहम् ॥ ११ ॥ किंच—**ये चेति** । ये चान्येऽपि सात्त्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च द्वेषदर्पादयः तामसाश्च शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विवर्जितं बलं सकलवस्तुधारणसमर्थमूर्जोरूपम् । काम इच्छा संविन्मात्ररूपा । यस्या घटपटादिभिर्धर्मरूपैर्नास्ति विरोधः । इच्छा हि सर्वत्र भगवच्छक्तितयानुयायिनी न क्वचिद्विरुध्यते धर्मैः स्वागन्तुकैर्घटपटादिभिर्भिन्नैरत इति तदुपासकतया शुद्धसंविस्वभावत्वं ज्ञानिनः ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव। यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥ एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्। तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—त्रिभिरिति। त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारै रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

माह—ये केचिदिति। तर्हि पितुरिव पुत्राधीनत्वं त्वत्तो जायमानात्तदधीनत्वं तवापि स्यादिति विक्रियावत्त्वदूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति। मम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वाच्च तद्गुणदोषौ मयि स्यातामित्यर्थः। तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासंभवात्किमिति कल्पितत्वमित्याशङ्क्याह—ते पुनरिति। त्रिविधानां भावानां न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा च कल्पितत्वाधिष्ठानसत्ताप्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धत्वादौ च कुतो जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशङ्क्य तदज्ञानादित्याह—एवंभूतमपीति। यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियश्च त्वं कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयंप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मत्वा शङ्कते—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वाध्यस्ता मदनन्याः, यथा रज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयो रज्ज्वनन्याः। 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इतिन्यायात्। अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः। नखल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदं निषेधामः। कुतः आरम्भणशब्दात् 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति विकारस्य वागालम्बनत्वेन स्वप्नमायेन्द्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः। नह्यात्मनो विचित्रप्रपञ्चात्मत्वे ते मयीत्यंशाविरोधेऽपि नत्वहं तेष्वित्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते। कार्यस्य कारणात्मकत्वावश्यंभावात्। तस्माद्विवर्तवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत इति साधूक्तं नत्वहं तेषु ते मयीति ॥ १२ ॥ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चबाधेन जना आत्मानं नावगच्छन्तीत्याशङ्क्याह—त्रिभिरिति। एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रि-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सानानिति 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव' इत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव। अथवा सात्त्विका राजसास्तामसाश्च भावाः सर्वेऽपि जडवर्गा व्याख्येयाः विशेषहेत्वभावात्। एवकारश्च समस्तावधारणार्थः। एवमपि न त्वहं तेषु, मत्तो जातत्वेऽपि तद्वशस्तद्विकाररूषितो रज्जुखण्ड इव कल्पितसर्पविकाररूषितोऽहं न भवामि संसारीव। ते तु भावा मयि रज्वामिव सर्पादयः कल्पिता मदधीनसत्तास्फूर्तिका मदधीना इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तव परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वे च सति कुतो जगतस्त्वदात्मकस्य संसारित्वं, एवंविधमत्स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तदेव कुत इत्यत आह—एभिः प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैः सर्वैरपि भवनधर्मभिः सर्वमिदं जगत्प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यत्वमापादितं सदेभ्यो गुणमयेभ्यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

रजउद्भूताः तामसास्तमउद्भूताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्तएव जातानिति विद्धि जानीहि। तर्हि संसारिणामिव तवापि तदधीनत्वं स्यात्तथाच त्वय्यपि विक्रियावत्त्वाद्दूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—नत्वहं तेषु। यद्यपि मत्तस्ते जायन्ते तथाप्यहं संसारिण इव तदधीनो न भवामि। ननु तेऽपि किं स्वतन्त्राः नेत्याह—ते मयि मद्वशाः। मयि कल्पितत्वान्मदधीनसत्तास्फूर्तिका इत्यर्थः। तथाचाधिष्ठानस्य मम कल्पितगुणदोषासंस्पर्शित्वं कल्पितस्य च मदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वमिति भावः ॥ १२ ॥ एवंभूतमपि मामीश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वात्मानं निर्गुणं संसारमूलोच्छेदाय जगन्नाभिजानातीत्याक्रोशं दर्शयन्स्वाज्ञाने निमित्तमाह—त्रिभिरिति। त्रिभिस्त्रिविधैः गुणमयैर्गुणविकारैः भावैः पदार्थै रागद्वेषमोहादिभिः सर्वमिदं जगत् चराचरात्मकं मोहितं विवेका-

६ श्रीधरीव्याख्या।

ज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जातानिति विद्धि। मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात्। एवमपि तेष्वहं न वर्ते। जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः। ते तु मदधीनाः सन्तो मयि वर्तन्त इत्यर्थ ॥ १२ ॥ एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानातीत्यत आह—त्रिभिरिति।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

उक्तंच शिवोपनिषदि 'इच्छायामथवा ज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेत्' इति। जातएव न बाह्यप्रसृत इत्यर्थः। एवं व्याख्यानं त्वकृत्वा ये परस्परानुपघातकं त्रिवर्गं सेवेत इत्याद्याशयेन व्याचक्षते ते संप्रदायक्रममजानाना भगवद्रहस्यं च व्याचक्षाणा नमस्कार्या एव। सत्त्वादीनि मन्मयानि नत्वहं तन्मयः। अतएव च भगवन्मयः सर्वं भगवद्भावेन संवेदयते ननु नानाविधपदार्थविज्ञाननिष्ठो भगवत्तत्त्वं प्रतिपद्यत इति सकलमान(सा)वावर्जक एव क्रमः। अनेनैव चाशयेन वक्ष्यते 'वासुदेवः सर्वमिति' ज्ञानेन यो बहुजन्मोपभोग-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणम् । चाव्ययं व्ययरहितम् । जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—दैवीति । दैवी

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्त्वेति । श्लोकेनोत्तरमाह—उच्यत इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चकत्वमुच्यते । अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यम् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धमायापारवश्यपरिवर्जनायोगाज्जगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुदयसंभावनेत्याशङ्कते—कथं पुनरिति । भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः संभवतीति परिहरति—उच्यत इति । कथं दुरत्यय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैः इदं चराचरं प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सत् एभ्यो गुणेभ्यः परं मां न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेण व्याकुलः सर्पात्परां रज्जुं न जानाति तद्वत् । परत्वे हेतुः अव्ययम् । एते भावाः परिणामित्वाद्व्ययवन्तः, अहं तु तद्विपरीतः साक्षीत्यव्ययः ॥ १३ ॥ देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम संबन्धिनीयं दैवी हि प्रसिद्धा पिण्डब्रह्माण्डरूपेण वितता एषा मम चिन्मात्रस्य माया यामहं न जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा अनृतस्य प्रपञ्चस्येन्द्रजालादेरिव प्रकाशिका गुणमयी सत्त्वरजस्तमो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भावेभ्यः परं एषां कल्पनाधिष्ठानमत्यन्तविलक्षणमव्ययं सर्वविक्रियाशून्यमप्रपञ्चमानन्दघनमात्मप्रकाशमव्यवहितमपि मां नाभिजानाति । ततश्च स्वरूपापरिचयात्संसरतीत्यहो दौर्भाग्यमविवेकिजनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥ ननु यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबद्धस्य जगतः स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्यान्न कदाचिदपि मायातिक्रमः स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतोः सदातनत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः संभवतीत्याह—दैवी 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते स्वतोद्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दे निर्विभागे तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिता 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला' इत्युक्तेः । एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा । हिशब्दाद्भ्रमोपादानत्वादर्थापत्तिसिद्धा च । गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका । त्रिगुणरज्जुरिवातिदृढत्वेन बन्धनहेतुः, मम मायाविनः परमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

च्छादकमोहं प्रापितं सन्मामेभ्यो गुणतद्विकारेभ्यः परमतिरिक्तमत एवाव्ययं व्ययरहितम् । जन्मादिसर्वभावविकारविवर्जितमित्यर्थः । नाभिजानाति । स्वाभिन्नत्वेन न साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥१३॥ तर्ह्यनादिसिद्धां त्रिगुणात्मिकां दैवीं मायां जीवमोहिनीं केनोपायेनातिक्रामन्तीत्यपेक्षायामाह—**दैवी हीति ।** देवस्य ममेश्वरस्य स्वभूता त्रिगुणमयी त्रिगुणात्मिका माया प्रकृतिः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' । सा प्रकृतिर्मायाविद्यारूपेण द्विधा 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'तमोरज सत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा मता । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते ॥ मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ॥' इति । तथाच माया प्रकृतिरविद्या मायामयी ईश्वरमधिष्ठानत्वेनाश्रित्य जीवान्मोहयति । तथाच शारीरकं भाष्यं 'अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवास्तदव्यक्तमिति मोहदा चाविद्यारूपेण संसारबीजभूतेन । साचाविद्या जीवाश्रया परमात्मविषया वेदान्तवेद्यं वस्तु न जानामीत्यत्र तथैवानुभवात् । नचाविद्यायां सत्यां जीवपरमात्मविभागः । सति चैतस्मिन्जीवाश्रया परमात्मविषया विद्येतीतरेतराश्रय इति वाच्यम् । जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । नन्वेतद्दृष्टान्तेन जीवानित्यत्वमिति चेन्न । उत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पूर्वपूर्वभ्रम-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैः गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति । कथंभूतम् । एभ्यो भावेभ्यः परं एभिरसंस्पृष्टम् । एतेषां नियन्तारमत एवाव्ययम् । निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ के तर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह—**दैवी हीति ।** दैवी अलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः । गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा । हि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

अचिरतकर्मसमतासमनन्तरसमुत्पन्नपरशक्तिपातानुगृहीतान्तःकरणोऽसौ प्रतिपद्यते भगवत्तत्त्वम् । ननु सर्वं वासुदेव इति बुद्ध्या स महात्मा स च दुर्लभ इति । एवं हि बुध्यमानं प्रत्युत सत्त्वादिभिर्गुणैर्मोहितमिदं जगत् गुणातीतं वासुदेवतत्त्वं नैवोपलभते ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथं खलु सत्त्वादिमात्रस्थिता भगवतस्तत्त्वं न विदुरित्याह—दैवीति । देवः क्रीडाकरस्तत्र भवा दैवी क्रीडा ममेयं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्त्वेन तदत्ययः स्यादिति तत्राह—**मामेवेति** । प्रधानस्येव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युदस्यति—**देवस्येति** । [अ] स्वातन्त्र्ये मायात्वानुपपत्तिं हिशब्दद्योतितां हेतूकरोति—**यस्मादिति** । अनुभवसिद्धा सा नाकस्मादपलापमर्हतीत्याह—**एषेति** । जगतस्तत्त्वप्रतिपत्तिप्रतिबन्धभूता गुणाः सत्त्वादयः । ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः संबन्धमनूद्य विधित्सितं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

गुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा । ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं वासुदेवं प्रपद्यन्ते विषयीकुर्वन्ति त एवैतां मायां तरन्ति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति नतु ज्ञानान्तरेण वा वृत्तिनिरोधेन वेत्यर्थः । अयमर्थः—जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणश्रितप्रतिबिम्बरूपं जीवं वशीकृत्य बिम्बचैतन्यमनुरुध्य प्रचलति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका, माया तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभासहेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः । अत्रैव प्रक्रिया—जीवेश्वरजगद्विभागशून्ये शुद्धे चैतन्येऽध्यस्तानादिरविद्या सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छदर्पण इव मुखाभासं चिदाभासमागृह्णाति । ततश्च बिम्बस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषानास्कन्दितः प्रतिबिम्बस्थानीयश्च जीव उपाधिदोषास्कन्दितः । ईश्वराच्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण शरीरेन्द्रियसंघातस्तद्भोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायत इति कल्पना भवति । बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखवच्चेशजीवानुगतं मायोपाधि चैतन्यं साक्षीति कल्प्यते । तेनैव च स्वाध्यस्ता माया तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते । अतः साक्ष्यभिप्रायेण दैवीति बिम्बेश्वरा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

निमित्तत्वाश्रयणात् । नन्वविद्याया जीवाश्रितत्वे स्वस्य च तदाश्रितत्वे आत्माश्रय इति चेन्न । अनादित्वेनोत्पत्त्यभावात् । जीवस्य स्वतःप्रतीत्या तद्बलादविद्याया अपि प्रतीतिसंभवात् । नन्वेवमपि स्वस्कन्धारूढारोहणवत्स्वाश्रिताश्रितत्वं विरुद्धमितिचेन्न । जीवाविद्ययोरमूर्तत्वेन कुण्डबदरवदधरोत्तरीभावायोग्यत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकत्वाश्रयणात् । अविद्यावच्छेदकोपाधिकं जीवत्वमिति जीवो विद्ययावच्छिद्यते । सा च चैतन्याश्रिता वृक्षाश्रितः श्येनसंयोग शाखात्वेनेव जीवत्वेनावच्छिद्यते । नन्विदमपीतरेतराश्रयग्रस्तमिति चेन्न । एवंविधस्थलेऽन्योन्याश्रयस्यादोषात् । प्रमेयत्वावगाहि प्रमाणं निरूपकप्रमेयावच्छेद्यं प्रमेयं च स्वविशेषणीभूतप्रमाणावच्छेद्यमित्येवमादिष्ववच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यान्योन्याश्रयतन्त्रस्य दृष्टत्वात् । जीवाविद्ययोरधिष्ठानं तु ब्रह्म तस्यैव सर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वात् । तदुक्तम्—'अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्मशुक्तिवत् । जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥' इति । अतएव भगवताप्युक्तं 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये'ति । शुक्तिरेव यथा रजतरूपेणावभासते तथा पर एवात्मा अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावभेदेनावभासते । सएव च देहेन्द्रियादिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । तादृशा च जीवानामविद्या नतु सर्वोपाधिविहीनस्य परमात्मनः । नन्वस्वतन्त्रोऽन्येन कारागृहे प्रवेश्यते । परमात्मा तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च कस्मादकस्मात्संसारी संपद्यत इतिचेन्न । जीवस्यानादित्वेन शङ्कानवसरात् । तथाचाविद्यात्मनो जीवस्यैवाविद्याकल्पितसुखादिसंभोग उपपद्यते नतु परमात्मनः । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्येति हि यस्मादेषानुभवसिद्धा अकस्मादपलापानर्हा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी । प्रधानस्येव मायायाः स्वातन्त्र्यनिरासार्थं दैवीत्युक्तम् । देवस्येयं स्वभूता दैवी । कस्य देवस्येयं च केत्यपेक्षायां मम माया इत्युक्तम् । दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा । अतिक्रमणे तर्हि क उपाय इत्यपेक्षायामाह—**मामिति** । मामेव स्वात्मभूतम् । एवकारेण मायाया व्यावृत्तिर्विवक्ष्यते । ये प्रपद्यन्ते सर्वात्मना प्रपन्ना भवन्ति ते मत्प्रसादाल्लब्धबुद्धियोगा मायामेता दुरत्ययां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति । संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एवावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित् । 'जीवेशावाभासेन करोति', 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतिसिद्धौ मूलप्रकृतेस्त्रिगुणात्मिकाया द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्येति मायाविद्याभेदं परिकल्पयित्वा मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति केचिद्वर्णयन्ति । एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दितेश्वरोपाधिः । आवरणप्राधान्येनाविद्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिरिति केचित् । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतिमनुसृत्याविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित् । एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बविशेषत्वपक्षेषु यद्बिम्बस्थानीयं ब्रह्म तन्मुक्तप्राप्यम् ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रसिद्धमेतत् । तथापि ये मामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यन्ते भजन्ति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरन्ति । ततो मां जान-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मित्यर्थः । तेन सत्त्वादीनां वस्तुतः संविन्मात्रपरब्रह्मानतिरिक्ततायामपि यत्तदतिरिक्तभावगमनं तदेव गुणत्वं भोक्तृ तत्र पारतन्त्र्यं भोग-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दुरत्ययत्वं विभजते—दुःखेनेति । मामेवेत्यादि व्याचष्टे—तत्रेति । तस्मिन्मायारूपे यथोक्तरीत्या दुरत्यये सतीति यावत् । मामेवेत्येवकारेण मायाया वेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्ष्यते, सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे मोहातिक्रमो भवतीति मत्वा विशिनष्टि—सर्वेति । मायातत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अयस्कान्तमनुरुध्येव लोहशलाका । इदमेव ईश्वराधीनत्वं मायायाः । ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वस्रष्टृत्वमपि । तथाच श्रुतिः 'तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति । तथाचैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भिप्रायेण तु ममेति भगवतोक्तम् । यद्यप्यविद्याप्रतिबिम्ब एक एव जीवस्तथाप्यविद्यागतानामन्तःकरणसंस्काराणां भिन्नत्वात्त-द्भेदेनान्तःकरणोपाधेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशो 'मामेव ये प्रपद्यन्ते', 'दुष्कृतिनो मूढा न प्रपद्यन्ते', 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिः । श्रुतौ च 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इत्यादि । अन्तःकरणोपाधिभेदापर्यालोचने तु जीवत्वप्रयोजकोपाधेरेकत्वादेकत्वेनैवात्र व्यपदेशः । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु', 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि', 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्यादिः । श्रुतौ च 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अन्येतु जीव ईश्वरः शुद्धा चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय वस्तुत एकस्यैवाकाशस्य घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशभेदा-च्चातुर्विध्यमिवैकस्यैव चैतन्यस्य कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चातुर्विध्यं परिकल्प्य धीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिरीश्वरः, अन्तःकरणो-पाधिर्जीव इति दर्शयन्ति । अन्येतु 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥' इति स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागो नोभयोरपि प्रति-बिम्बभावेनोपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर इति । सच प्रति-बिम्बभूतो जीव एवाविद्योपाधिक एकमेव तदज्ञानं तदज्ञानकल्पितं च सर्वं जगत्तस्य स्वप्नदर्शनवद्यावदविद्यं सर्वो व्यवहारः । बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात् । शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पितमिति वर्णयन्ति । परेतु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः । सुतरां नीरूपे । ननु नीरूपस्य गगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बानुभवान्नीरूपस्य न प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियम इति चेन्न । आलोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनिधर्माणामुदात्तादि-स्वराणां संनिधिमात्रेण व्यञ्जकतया वर्णेष्वारोपोपपत्त्या वर्णप्रतिबिम्बोपाधिकत्वकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वेन ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्ब-त्ववादोऽप्ययुक्तः । तस्माच्चाक्षुषस्यैव चाक्षुष एव प्रतिबिम्ब इति नियमस्य न क्वापि भङ्गोऽस्ति । चन्दनखण्डादिप्रतिबिम्बे चाक्षुषगुणानामेवानुभवात् । तदाघ्राणेऽपि सौरभाननुभवाच्च । मुखादिप्रतिबिम्बेऽपि चाक्षुषगुणानामेवोपलम्भो ननु मुखोच्चारि-तशब्दस्य । ननु गुहादिषु प्रतिध्वनिरूपस्य ध्वनिप्रतिबिम्बस्योपलम्भ इति चेन्न । पञ्चीकरणप्रक्रियायां दुन्दुभिसमुद्रदावानल-झंझामारुतादिध्वनीनां पृथिव्यादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशगुणत्वात्तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वानुपपत्तेः । नच वर्णात्मकप्रति-शब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वमिति वाच्यम् । मूलध्वनिवदेव प्रतिध्वनेरपि वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः । तस्मात् घटाकाशवदन्तः-करणाद्यवच्छिन्नं चैतन्य जीवः । तदनवच्छिन्न ईश्वर इति । नचैवं 'यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानमन्तरो यमयति' इत्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यान्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानबोधकया विरोधः । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तितत्तदन्तःकरणोपाधिभिस्तदन्तर्वर्तिचैतन्यस्य सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात् तदवच्छेदरहितचैतन्यात्मकस्येश्वरस्य ब्रह्माण्डान्तःसत्त्वानापत्तेः । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगत-स्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम् । अविद्याश्रयत्वान्तःकरणसंवलि-तत्वाद्युपाधिकाज्जीवादविद्याविषयत्वान्तःकरणासंवलितत्वाद्युपाधिकस्यान्तर्यामिणो भेदेनावस्थानस्योपपत्त्या श्रुतिविरोधाभावात् । प्रतिबिम्बपक्षे तु अन्तर्यामिब्राह्मणस्यासामञ्जस्यं बहिःस्थपाषाणादिवत् जलान्तर्वर्तिपाषाणादेः जले प्रतिबिम्बादर्शनादुपाध्य-नन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यत्वेन बिम्बभूतस्य विकारान्तरावस्थानायोगात् । एकत्र द्विगुणीकृत्यवृत्ति-रित्यपि न । 'षडस्माकमनादयः' इति सिद्धान्ते जीवेश्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवादिसर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्वगतस्य शुद्धचैतन्यस्याप्यन्तःकरणे सत्त्वस्यावर्जनीयत्वेन जीवोऽन्तर्यामी शुद्धचैतन्यं चेति एकत्र त्रिगुणीकृत्य वृत्तेरुपपादनीयत्वापत्तेः । नचावच्छेदपक्षे 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो-ऽयमात्मा', 'अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्' इति श्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यम् । भाष्यकारैरेव 'अतएवे'ति सूत्रं व्याख्याय सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बो न युज्यते इति तदाक्षेपकत्वेन 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' इति सूत्रं व्याख्याय 'ततो वृद्धि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्वम् । तच्च भेदात्मकं रूपं संसारिभिरनिर्वाच्यतया तान्प्रति मायारूपम् । अतो ये परमार्थब्रह्मप्रकाशविदस्ते तदनतिरिक्तं विश्वं पश्यन्तो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

इव बिम्बप्रतिबिम्बयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावानाक्रान्तमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं मुक्तप्राप्यम् । जीवेश्वरौ च उपाधिपक्षपातदशायामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावं भजेते । तावेव तदभावे उपाधिप्रचारदर्शिनौ उदा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः', 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य', 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥' इत्यादिः । यद्यपि दर्पणगतश्चैत्रप्रतिबिम्बः स्वं परं च न जानात्यचेतनांशस्यैव तत्र प्रतिबिम्बितत्वात्तथापि चित्प्रतिबिम्बश्चित्त्वादेव स्वं परं च जानाति । प्रतिबिम्बपक्षे बिम्बचैतन्य एवोपाधिस्थत्वमात्रस्य कल्पितत्वात् आभासपक्षे तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात् । स च यावत्स्वबिम्बैक्यमात्मनो न जानाति तावज्जलसूर्य इव जलगतकम्पादिकमुपाधिगतं विकारसहस्रमनुभवति । तदेतदाह—दुरत्ययेति । बिम्बभूतेश्वरे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

ह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्' इति सूत्रेणोक्तानुपपत्त्या आत्मनः प्रतिबिम्बनमनुपपन्नमित्यङ्गीकृत्यैव श्रुतिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बोपादानस्य तात्पर्यान्तरवर्णनपरताया उक्तत्वात् । तथाच भाष्यं 'यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकी विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमा दीयते शास्त्रेषु 'यथा ह्ययं ज्योतिः' इत्यादि । 'एक एव तु भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' इतिचैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते—न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् सूर्यादिभ्यो मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टं देशम् । मूर्तं च जलं गृह्यते । तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयो न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्त उक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते—युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसंभवात् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो॰ कंचित्कचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । नचेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं, शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजकमात्रमुपन्यस्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति नतु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्त्येवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीनेवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति । बृहदारण्यकभाष्येऽपि 'स एष इहानखाग्रेभ्यः' इति वाक्यव्याख्यानावसरे सर्वगतस्यात्मनः कः प्रवेशो नामेति विमृश्य प्रतिबिम्बनं प्रवेश इति पक्षं विप्रकृष्टदेशाद्यभावेनैव दूषयित्वा देहादावात्मन उपलभ्यमानत्वं प्रवेशः । नहि पाषाणादाविव देहादावात्मनोऽनुपलब्धिरस्तीति प्रवेशपदार्थस्यान्यथोपपादनेन प्रतिबिम्बपक्षदूषणं स्थिरीकृतम् । तैत्तिरीयकभाष्येऽपि 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति वाक्ये प्रवेशविचारावसरे जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादितिचेन्न । अपरिच्छिन्नत्वादमूर्तत्वाच्च परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात् । नत्वात्मनोऽमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्यात्मनो व्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो न युक्त इति प्रतिबिम्बभावेन प्रवेशनिराकरणं भाष्यकृद्भिः कृतम् । एवंच प्रतिबिम्बपक्षे श्रुतिसूत्रभाष्यविरोधोऽवच्छेदपक्षे तु तदभाव इति । अस्मिन्पक्षे श्रुतिसूत्रभाष्यानुग्रहोऽप्यस्ति । तथाहि 'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः' इति जीवस्य नभोपमशब्देन घटसंवृताकाशतुल्यत्वमभिधायिन्या श्रुत्यावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवरूपत्वमुक्तम् । 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रेण जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति । यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गोंऽश इवांशः । नहि निरवयवस्य मुख्योंऽशः संभवति कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति 'नानाव्यपदेशात्' । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इतिचैवमादिको भेदनिर्देशो नासति भेदे संभवतीति भाष्येण च जीवचैतन्यस्य घटाकाशवदन्त करणावच्छिन्नत्वरूपमंशत्वं विवक्षितम् । यद्यपि 'आभास एव च' इतिसूत्रेण आभास एव 'एष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः' इति तद्भाष्येण च प्रतिबिम्बपक्ष उक्त इति प्रतिभाति । तथापि परमाप्तयोः सूत्रकारभाष्यकारयोरेकत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वस्वीकारोऽन्यत्र तन्निराकरणं च न संभवतीति किंचिदनुरोधेन कस्मिंश्चिद्व्याख्यातव्ये प्रतिबिम्बत्वनिराकरणस्य 'युक्तियुक्तत्वे न आभास' इति सूत्रे भाष्यकृद्भिरपि श्रुत्योपपत्त्या प्रतिबिम्बत्वस्यासमर्थितत्वात् । तदेव सूत्रं तद्भाष्यं च वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति सूत्रोक्तन्यायात् । अतश्च यथा नैकस्मिञ्जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते एवं नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्ध इति तदधिकरणभाष्ये प्रतिबिम्बस्य दृष्टान्तत्वेनोक्तत्वाच्च प्रतिबिम्बसादृश्यप्रतिपादनपरं व्याख्येयम् । तस्मात्प्रतिबिम्बासंभवादवच्छेदपक्षे विरोधाभावात्साधकस्य सत्त्वाच्च अवच्छेद्यचैतन्यस्य प्रतिबिम्बपक्षेऽपि संमतत्वेनोभयसंप्रतिपन्नत्वेन लाघवात्तस्यैव जीवत्वकल्पनौचित्यात् । सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यंभावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति । स चानेकः अन्तःकरणादीनां नानाभूतानां जीवोपाधित्वाभ्युपगमात् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादिश्रुतेः प्रतिषेधादिति चेन्न । शारीरादित्यधिकरणे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

गुणानां सत्त्वादीनां गुणतालक्षणां भेदावभासस्वभावां मायामतितरन्तीति मामेवेत्येवकारस्याशयः । ये तु यथास्थितं भेदावभासमात्रं विदुस्ते

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति । संसारबन्धनान्मुच्यन्त

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सीनबोधरूपतया जीवसाक्षीश्वरसाक्षीतिशब्दाभ्यां व्यवह्रियेते । एवंच जीव ईश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्तत्त्वज्ञानेन मायायां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्यसाक्षात्कारमन्तरेणात्येतुं तरितुमशक्येति दुरत्यया । अतएव जीवोऽन्तःकरणावच्छिन्नत्वात्तत्संबन्धमेवाक्ष्यादिद्वारा भासयन् किंचिज्ज्ञो भवति । ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्यनर्थशतभाजनं भवति । स चेद्बिम्बभूतं भगवन्तमनन्तशक्तिं मायानियन्तारं सर्वविदं सर्वफलदातारमनिशमानन्दघनमूर्तिमनेकानवतारान्भक्तानुग्रहाय विदधतमाराधयति परमगुरुमशेषकर्मसमर्पणेन तदा बिम्बसमर्पितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात्सर्वानपि पुरुषार्थानासादयति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रह्लादेनोक्तं 'नैवात्मन. प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते । यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥' इति । दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्य तिलकादिश्रीरपेक्षिता चेद्बिम्बभूते मुखे समर्पणीया । सा स्वयमेव तत्र प्रतिफलति नान्यः कश्चित्तत्प्राप्तावुपायोऽस्ति यथा तथा बिम्बभूतेश्वरे समर्पितमेव तत्प्रतिबिम्बभूतो जीवो लभते नान्यः कश्चित्तस्य पुरुषार्थलाभेऽस्त्युपाय इति दृष्टान्तार्थः । तस्य यदा भगवन्तमनन्तमनवरतमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रतिबन्धकपापेन रहितं ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपचितं भवति, तदातिनिर्मले मुकुरमण्डल इव मुखमतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्यागशमदमादिपूर्वकगुरूपसदनवेदान्तवाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिकाहंब्रह्मास्मीत्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्कारात्मिका वृत्तिरुदेति । तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव स्वविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीप इव तमः । ततस्तस्या नाशात्तया वृत्त्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः । उपादाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । तदेतदाह भगवान् 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति । 'आत्मेत्येवोपासीत तदात्मानमेवावेत्', 'तमेव धीरो विज्ञाय', 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिष्विवेहापि मामेवेत्येवकारोऽन्यानुपरक्तप्रतिपत्त्यर्थः । मामेव सर्वोपाधिविरहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपया निर्वचनानर्हशुद्धचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वाज्ञानतत्कार्यविरोधिन्या विषयीकुर्वन्ति ये ते केचिदेतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्मभुवमनायासेनैव तरन्ति अतिक्रामन्ति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्ध इति 'आभास' इति सूत्रस्थस्य सच स्वात्मभूतानिव घटाकाशस्थानीयानविद्योपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे इति । 'तदनन्यत्वं' इत्यधिकरणस्थस्य जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभुक् प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते । इति नात्मेत्यधिकरणस्थस्य च भाष्यस्य 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यादिस्मृतेः । 'एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयोहिता । ब्रह्मणः कलिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिश. ॥ असंख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि चाद्य भोः । उत्पतिष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात् ॥ स्ववासनावशावेशादाशाविवशतां गताः । दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशया ॥ भविष्यज्ज्ञानयः केचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः । वर्तमानभवाः केचित्केचित्त्वभवतां गताः ॥ (अभवतां विदेहमुक्तिमिति टीकाकाराः) । जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः । चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे ॥ (परे परमात्मनि परिणतास्तद्भावं प्राप्ता विदेहमुक्ता इति व्याख्यातारः) । केचिच्चिरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः । केचिद्विशन्ति चिद्भावाः केवलीभावमात्मनः ॥' केवलीभावं कैवल्यमित्यादीतिहासस्य चास्मिन्पक्षे एवाञ्जस्यं नत्वेकजीववादे । नच नानाजीववादेऽपि ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यते इत्यर्थेन बृहदारण्यकभाष्यप्रतिपादितेन विरोध इति शङ्क्यम् । तद्भाष्यप्रतिपादितस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नानान्तःकरणभावेन परिणतया नानाजीवभावं प्राप्य संसरति स्वविद्यया मुच्यत इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । नच जीवत्वोपाधिभूताया अविद्याया एकत्वाज्जीवैक्यसिद्धिरिति वाच्यम् । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुत्या अविद्याया नानात्वाभ्युपगमात् । तदेकत्वश्रुत्यादीनां जात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । अविद्याया एकत्वेऽपि 'कार्योपाधिरयं जीव' इतिश्रुत्यनुसारेणान्तःकरणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसंभवाच्च । अविद्याया नानात्वपक्षे विनिगमकाभावादनेकतन्त्वारब्धपटतुल्यः सर्वाविद्याकृतः प्रपञ्च इत्येके तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत्तत्तदविद्याकृतो वियदादिप्रपञ्च. प्रतिपुरुषं भिन्नः, ऐक्यप्रत्ययस्तु शुक्तिरूप्यैक्यप्रत्ययवदित्यन्ये जीवाश्रितादविद्यानिचयाद्भिन्नाः परमेश्वराश्रिता मायैव प्रपञ्चकारणं जीवानामविद्यास्तु आवरणमात्रे प्रातिभासिकसृष्टौ चोपयुज्यन्ते । 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः' इत्यादिवचने मायापदं जीवचैतन्ये संसारघटिकाऽविद्यापरमित्यपरे । तथाचोदाहृतश्रुत्याद्यनुसारिभ्यः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं', 'नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरं', 'कामात्मानः स्वर्गपराः', 'भोगैश्वर्यप्रसक्तानां', 'कृपणाः फलहेतव ', 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि', 'या निशा सर्वभूतानां', 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां', 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः', 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं', 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः'

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**संसारेति** ॥ १४ ॥ भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति पृच्छति—**यदीति** । पापकारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वाद्भूयसां जन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह—**उच्यत इति** । मौढ्यं पापकारित्वे हेतुरतएव निकर्षः । संमुषितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वरूपचैतन्यमेषा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नष्टायां तत्कार्यस्यापि नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य बिम्बप्रतिबिम्बानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं दैवी मायेति । मम मायेति चैकस्या एव जीवेश्वरसंबन्धित्वं जीवस्येश्वरभजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥ कुतस्तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां न तरन्तीत्याशङ्क्याह—**न मामिति** । यतो दुष्कृतिनोऽतश्चित्तशुद्ध्यभावान्मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः । अतएव नराधमा मा न प्रपद्यन्ते । कुतो दुष्कृतिनः । यतो माययाऽपहृतं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः । सर्वोपाधिनिवृत्त्या सच्चिदानन्दघनरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । बहुवचनप्रयोगो देहेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनात्मभेदभ्रान्त्यनुवादार्थः । प्रपश्यन्तीति वक्तव्ये प्रपद्यन्त इत्युक्तेऽर्थे मदेकशरणाः सन्तो मामेव भगवन्तं वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्यसारसर्वस्वमखिलकलाकलापनिलयमभिनव [पङ्कजशोभाधिकचरणकमलयुगलप्रभमनवरतवेणुवादननिरतवृन्दावनक्रीडासक्तमानसहेलोद्धृतगोवर्धनाख्यमहीधरं गोपालं निषूदितशिशुपालकंसादिदुष्टसंघमभिनव]जलदशोभासर्वस्वहरणचरणपरमानन्दघनमयमूर्तिमतिवैरिञ्चप्रपञ्चमनवरतमनुचिन्तयन्तो दिवसानतिवाहयन्ति ते मत्प्रेममहानन्दसमुद्रमग्नमनस्तया समस्तमायागुणविकारैर्नाभिभूयन्ते, किंतु मद्विलासविनोदकुशला एते मदुन्मूलनसमर्था इति शङ्कमानेव माया तेभ्योऽपसरति वारविलासिनीव क्रोधनेभ्यस्तपोधनेभ्यः । तस्मान्मायातरणार्थी मामीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिप्रेतं भगवतः । श्रुतयः स्मृतयश्चात्रार्थे प्रमाणीकर्तव्याः ॥ १४ ॥ यद्येवं तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भगवन्तं भवन्तमेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते चिरसञ्चितदुरितप्रतिबन्धादित्याह भगवान्—दुष्कृतिनो दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिनः । अतएव नरेषु मध्येऽधमा इह साधुभिर्गर्हणीयाः परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतो दुष्कृतमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वन्ति, यतो मूढा इदमर्थसाधनमिदमनर्थसाधनमिति विवेकशून्याः । सति प्रमाणे कुतो न विविञ्चन्ति, यतो माययाऽपहृत-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते', 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः', 'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः', 'पण्डिताः समदर्शिनः', 'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः', 'लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः', 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते', 'न मां दुष्कृतिनो मूढाः', 'चतुर्विधा भजन्ते मां', 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये, ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं', 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः', 'मत्स्थानि सर्वभूतानि', 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः', 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते', 'अन्ये त्वेवमजानन्तः', 'यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे', 'निर्मानमोहा जितसङ्गदोषाः', 'विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः', 'यतन्तो योगिनश्चैनं', 'नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः', 'त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनाम्' इत्यादिभगवद्वचनेभ्योऽपि जीवानामनेकत्वमध्यवसीयते । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत', 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि', 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्यादिवचनेष्वेकवचनं तु जात्यभिप्रायम् । 'एवमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य', 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इत्यादिश्रुतिष्वपि । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिषु परमात्मैकत्वप्रतिपादिका, नतु जीवैकत्वप्रतिपादिका । 'केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिविशेषणेभ्यस्तथा च भाष्यं 'भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः' । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिभ्य इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥ यदि त्वां प्रपन्ना एतां मायां तरन्ति तर्हि कस्मात्त्वामेव परमेश्वरं सर्वे न प्रपद्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—**नेति** । दुष्कृतिनः पापकारिणो-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्तीति भावः ॥ १४ ॥ किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्ति तत्राह— **न मामिति** । नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति । अधमत्वे हेतुः, मूढा विवेकशून्याः । तत्कुतः, दुष्कृतिनः पापशीलाः । अतो माययापहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मायां नातिवर्तन्ते नातिक्रामन्ति तदुक्तमुक्तं नत्वहं तेष्विति ॥ १४ ॥ न मामिति । ये च मां सत्यप्यधिकारिणि कार्ये नाद्रियन्ते ते दुष्कृतिनो

१ [ ] एवं कुण्डलितो भाग केषुचिदादर्शेषु नोपात्त ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निकृष्टास्ते च माययापहृतज्ञानाः संमुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥ ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन, आर्त आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाभिभू(तोऽभिभवमा)त आपन्नो जिज्ञासुर्भगव-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मिति ते तथा ॥ १५ ॥ केषां तर्हि तन्निष्ठता सुकरेति तत्राह—**ये पुनरिति** । ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वे मायां तरन्ति, नैव प्रार्थनावैचित्र्यादित्याह—**चतुर्विधा इति** । आपन्नस्तन्निवृत्तिमिच्छन्निति शेषः । **तत्त्वविदिति** । शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्रार्थी मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ चतुर्विधानां तेषां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तिरस्कृतं ज्ञानमखण्डसंविद्रूपं ब्रह्म येषां ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किंच आसुरमसुराणां विरोचनादीनां भावं चित्ताभिप्रायं 'आत्मैवेह महय्यः' इत्यादिना श्रुतं देहेन्द्रियसंघात एव सम्यक्संतर्पणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन मायाया विक्षेपशक्तिरुक्ता । तदेवं मायया स्वरूपानन्दमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानाद्देहादिपुष्ट्यर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ येतु सत्यपि देहाद्यध्यासे मत्तो बिभ्यति मत्प्रीत्यर्थं सुकृतमेवाचरन्ति तेऽपि चतुर्विधा न केवलं सर्वे मदेककामा इत्याशयेनाह—**चतुर्विधा इति** । आर्तः पीडितः पीडापरिहारार्थी । जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थी ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञानाः शरीरेन्द्रियसंघाततादात्म्यभ्रान्तिरूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयापहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा । अतएव ते 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च' इत्यादिनाग्रे वक्ष्यमाणमासुरं भावं हिंसानृतादिस्वभावमाश्रिता मत्प्रतिपत्त्ययोग्या. सन्तो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते । अहो दौर्भाग्यं तेषामित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ये त्वासुरभावरहिताः पुण्यकर्माणो विवेकिनस्ते पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधाः सन्तो मामेव भजन्ते क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह—ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यसंचया जनाः सफलजन्मानस्त एव नान्ये ते मा भजन्ते सेवन्ते । हे अर्जुन, ते च त्रयः सकामा एकोऽकाम इत्येवं चतुर्विधा. । आर्तः आर्त्या शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन्, यथा मखभङ्गेन कुपित इन्द्रे वर्षति व्रजवासी जनः, यथा वा जरासन्धकारागारवर्ती राजनिचयः, द्यूतसभायां वस्त्राकर्षणे द्रौपदी च, ग्राहग्रस्तो गजेन्द्रश्च । जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी मुमुक्षुः यथा मुचुकुन्दः, यथा वा मैथिलो जनकः श्रुतदेवश्च, निवृत्ते मौसले यथा चोद्धवः । अर्थार्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तल्लिप्सुः । तत्रेह यथा सुग्रीवो बिभीषणश्च, यथा चोपमन्युः, परत्र यथा ध्रुव· । एते त्रयोऽपि भगवद्भजनेन मायां तरन्ति । तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव मायां तरति, आर्तोऽर्थार्थी च जिज्ञासुत्वं प्राप्येति विशेषः । आर्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासुत्वसंभवाज्जिज्ञासोश्चार्तत्वज्ञानोपकरणार्थार्थित्वसंभवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुरुद्दिष्टः । तदेते त्रयः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ऽतएव विमूढाः संमोहं प्राप्ताः अतएव नराणां स्वधर्मपराणां मध्येऽधमा निकृष्टाः यतो माययापहृतं मुषितं विवेकज्ञानं येषां ते आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिता मां परमेश्वरं न प्रतिपद्यन्ते ॥ १५ ॥ के पुनस्त्वां प्रतिपद्यन्ते इत्यपेक्षायामाह—**चतुर्विधा इति** । सुकृतिनः पुण्यकर्माणो जना नरोत्तमा मां भजन्ति । तेच पुण्यतारम्येन चतुर्विधाः । आर्तो रोगादिजनितपीडापरिगृहीत·, जिज्ञासु· भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छु , अर्थार्थी धनादिकामः, ज्ञानी विष्णुतत्त्ववित् । चकाराज्ज्ञानिनो निष्कामत्वं सूचयति । अर्जुनेति संबोधयन् सुकृतकर्मणा स्वच्छतामापन्नस्यैव मद्भजनभाजनतेति ध्वनयति । सुकृतं च स्ववर्णाश्रमाविरोधि स्वकुलपरंपरागतं तथाच मद्भजनाधिकारकारकं क्षत्रियस्य विहितं स्वकुलपरंपरागतं युद्धं कर्तुमर्हसीति द्योतयन्नाह—**भरतर्षभेति** ॥ १६ ॥ तेभ्यो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

येषा ते तथा, अतएव 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च' इत्यादिना वक्ष्यमाणमासुर भावं स्वभावं प्राप्ताः सन्तो न मां भजन्ति ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु मां भजन्ति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह—**चतुर्विधा इति** । पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मा भजन्ति । ते तु चतुर्विधाः—आर्तो रोगाद्यभिभूतः । स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मा भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः, अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः, ज्ञानी च आत्मवित् ॥ १६ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नराधमा मूढा आसुरास्तामसा इति मायामहिमैवायम् ॥ १५ ॥ चतुर्विधा इत्यादि सुदुर्लभ इत्यन्तम् । ये तु मां भजन्ते ते सुकृतिनः ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविच्च हे भरतर्षभ ॥१६॥ तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्वविस्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते । अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोक आत्मा प्रियो भवतीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥ न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सुकृतिनां भगवदभिमुखानां तुल्यत्वमाशङ्क्याह—**तेषामिति** । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—**प्रियो हीति** । नित्ययुक्तत्वं भगवत्यात्मनि सदा समाहितचेतस्त्वम् । असारे संसारे भगवानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्ने भगवति भक्तिः स्नेहविशेषोऽस्येत्येकभक्तिः । तस्याधिक्ये हेतुं विवृणोति—**प्रियो हीत्यादिना** । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वे प्रसिद्धिं प्रमाणयति—**प्रसिद्धं हीति** । आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति—**स चेति** ॥ १७ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अर्थार्थी धनाद्यर्थी । ज्ञानी चेति चतुर्विधा मां भजन्ते ॥ १६ ॥ किं सर्वेऽपि समा एते सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणादत आह—**तेषामिति** । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते । यतो नित्ययुक्तः । आर्तादयो हि कामिनः कामपूर्तौ न मद्भजने युक्ता भवन्ति, अयंतु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथाहि आर्ता रोगिणः सूर्यं भजन्ते, जिज्ञासवः सरस्वतीं, अर्थार्थिनः कुबेरादीनिति तेषां तत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते । तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च हेतुः हि यतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव । आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात् 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादान्तरो यदयमात्मा' इति श्रुतेश्च । सच ज्ञानी मम

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सकामा व्याख्याताः । निष्कामश्चतुर्थ इदानीमुच्यते ज्ञानी च, ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायो निवृत्तसर्वकाम । चकारो यस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थः । हे भरतर्षभ, त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानी वेति कतमोऽहं भक्त इति माशङ्किष्ठा इत्यर्थः । तत्र निष्कामभक्तो ज्ञानी यथा सनकादिर्यथा नारदो यथा प्रह्लादो यथा पृथुर्यथा वा शुकः । निष्कामः शुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपिकादिर्यथा वाऽक्रूरयुधिष्ठिरादिः । कंसशिशुपालादयस्तु भयाद्द्वेषाच्च संततभगवच्चिन्तापरा अपि न भक्ताः भगवदनुरक्तेरभावात् । भगवदनुरक्तिरूपायास्तु भक्तेः स्वरूपं साधनं भेदास्तथाऽभक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभि· सविशेषं प्रपञ्चिता इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥ चतुर्विधानामपि सुकृतित्वे नियतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् -चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्निवृत्तसर्वकामो विशिष्यते सर्वतोऽतिरिच्यते । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थ· । यतो नित्ययुक्तो भगवति प्रत्यगभिन्ने सदा समाहितचेता विक्षेपकाभावात् । अतएवैकभक्तिरेकस्मिन्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथा, तस्यानुरक्तिविषयान्तराभावात् । हि यस्मात् प्रियो निरुपाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यन्तमतिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा सच तस्मादत्यर्थं मम परमेश्वरस्य प्रियः । आत्मा प्रियोऽतिशयेन भवतीति श्रुतिलोकयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यमाह । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते आधिक्यं प्राप्नोति । यतस्तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तः कदापि मद्भजनं न त्यजति । यत 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'तत्त्वमसि' इत्यादि श्रुत्या निर्णीते प्रत्यगभिन्ने मयि भगवति वासुदेवे भक्तिर्वृत्तिसंततिरूपा यस्य सः । प्रेमास्पदे वस्तुनि भक्तिर्भवति प्रेमास्पदश्च श्रुत्या लोकप्रसिद्ध्या चात्मा । हि यस्मादहं ज्ञानिन आत्मत्वादत्यर्थं अत्यन्तं प्रियः । स च ज्ञानी

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एतेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह—**तेषामिति** । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः । तत्र हेतवः—नित्ययुक्तः । सदा मन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य सः । ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वं च संभवति नान्यस्य । अतएव हि तस्याहमत्यन्तं प्रियः स च मम । तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—उदारा इति । उदारा उत्कृष्टाः सर्वे एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवे- त्यर्थः । नहि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति, ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मादित्याह । ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते—न तर्हीति । तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह—नेति । अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति पृच्छति—किं तर्हीति । सर्वेषां भगवदभिमुखत्वादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनि तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह—उदारा इति । किं तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्येश्वरज्ञानमित्याह—मे मतमिति । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह—त्रयोऽपीति । ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि ज्ञानाभावाप- राधान्न भगवत्प्रीतिविषयतेत्याशङ्क्याह—नहीति । कस्तर्हि ज्ञानवति विशेषस्तत्राह—ज्ञानी त्विति । तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—तत्कस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादि- त्याशङ्क्याास्थित इत्येतद्व्याकरोति—आरोढुमिति । आरोहे हेतुं सूचयति—स ज्ञानीति । आरोढुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुट-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममात्मै- वेति मम मतं निश्चितम् । हि यतः स युक्तात्मा अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामे- वानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितो नतु मत्तोऽन्यदारोग्यादिकं कामयमानो मद्भक्तिं करोति । किंतर्हि मत्प्राप्त्यर्थमेव मां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ १७ ॥ तत्किमार्तादयस्तव न प्रियाः, न, अत्यर्थमिति विशेषणादित्याह—एते आर्तादयः सकामा अपि मद्भक्ताः सर्वे त्रयोऽप्युदारा एव उत्कृष्टा एव पूर्वजन्मार्जितानेकसुकृतराशित्वात् । अन्यथा हि मां न भजेयुरेव । आर्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् । अतो मम प्रिया एव ते । नहि ज्ञानवानज्ञो वा कश्चिदपि भक्तो ममाप्रियो भवति, किंतु यस्य यादृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिति स्वभावसिद्धमेवैतत् । तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमान- मपि प्रियमहमपि प्रियः । ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषयः । अतः सोऽपि मम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेष । अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतघ्नता च स्यात् । अतएवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्तं प्राक् । तथा हि 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इत्यत्र तरबर्थस्य विवक्षितत्वाद्विद्यादिव्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव, तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तो मम प्रिय इत्युक्तेर्यो 'ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोऽपि प्रिय' इति पर्यवस्यत्येव, अत्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् । उक्तंहि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति । अतो मामात्मत्वेन ज्ञान- वाञ्ज्ञानी आत्मैव न मत्तो भिन्नः किं त्वहमेव स इति मम मतं निश्चयः । तुशब्दः सकामभेददर्शित्रितयापेक्षया निष्काम-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मम वासुदेवस्यात्मैवातो ममात्यन्तं प्रियः ॥१७॥ तर्हि किमार्तादयस्तवाप्रियाः, न, आत्मत्वेनात्यर्थमिति विशेषणादित्याह—उदारा इति । उदाराः सर्व एते त्रयोऽप्यन्येभ्य आर्तादिभ्यः । आर्त्यादिनिवृत्त्यर्थमितरदेवतादिभक्तेभ्य उत्कृष्टाः मम प्रिया एवेत्यर्थः । नहि कश्चिदार्तो वा जिज्ञासुर्वाऽर्थार्थी वा मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति । परंतु 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्युक्तत्वात् यो यदर्थं मां भजति तमहमपि तत्फलदानेन भजामि । यस्तु निष्कामी प्रेमातिशयेन मां भजति तमहमपि तथैव भजा- म्यतो ज्ञानी ह्यत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कुत इति तत्राह । ज्ञानी तु ममात्मैव नान्यो यत इति मे मतं निश्चय. । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । तुशब्दस्तेभ्यो विशेषद्योतनार्थः । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी अहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽहमस्मीत्येवं युक्तः समाहित आत्मा चित्तं यस्य सः मामेव परं ब्रह्मानुत्तमां गतिं निरतिशयं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नहि नहीत्याह—उदारा इति । सर्वेऽप्येत उदारा महान्तः । मोक्षभाज एवेत्यर्थः । ज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः । हि यस्मात्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ते च चत्वारः । सर्वे चैते उदाराः । यतोऽन्ये कृपणबुद्धयः । आर्तिनिवारणमर्थादि च तुल्यपाणिपादोदरशरीरसत्त्वेभ्योऽधिकतरं वा आत्मन्यूनेभ्यो मार्गयन्ते । ज्ञान्यपेक्षया तु न्यूनसत्त्वाः । यतस्तेषां तावत्यपि भेदोऽस्ति भगवत इदमहमभिलषिष्यामीति । भेदस्य स्फुटप्रति-

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा, अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १९ ॥ आत्मैव सर्वं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यति—**मामेवेति** ॥ १८ ॥ उत्तरश्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति—**ज्ञानीति** । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मनामिति यावत् । ज्ञानवत्त्वं प्राक्तनेष्वपि जन्मसु संभावितमित्याशङ्क्याह—**प्राप्तेति** । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रश्नद्वारा विवृणोति—**कथमिति** । यथोक्तज्ञानस्य तद्वतश्च दुर्लभत्वं सूचयति—**य एवमिति** । महत्सर्वोत्कृष्टमात्मशब्दितं वैभवमस्येति महात्मा । महात्मत्वे फलितमाह—**अत इति** । तत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति—**मनुष्याणामिति** ॥ १९ ॥ किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानं नोदेतीत्याशङ्क्य न मामित्यत्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेत्वन्तरमाह—**आत्मैवेति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वभेदादर्शित्वविशेषद्योतनार्थः । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन् मां भगवन्तमनन्तमानन्दघनमात्मानमेवानुत्तमा सर्वोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यं परमं फलमास्थितोऽङ्गीकृतवान्, नतु मद्भिन्नं किमपि फलं स मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयहेतूनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेव· सर्वमिति ज्ञानवान्सन्मां निरुपाधिप्रेमास्पदं प्रपद्यते सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते । सकलमिदमहं च वासुदेव इति दृष्ट्या सर्वप्रेम्णां मय्येव पर्यवसायित्वात् । अतः स एव ज्ञानपूर्वकमद्भक्तिमान्महात्मात्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जीवन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टो न तत्समोऽन्योऽस्ति, अधिकस्तु नास्त्येव, अतः सुदुर्लभो मनुष्याणा सहस्रेषु दु खेनापि लब्धुमशक्य·, अतः स निरतिशयमत्प्रीतिविषय इति युक्तमेवेत्यर्थ· ॥ १९ ॥ तदेवमार्तादिभक्तत्रयापेक्षया ज्ञानिनो भक्तस्योत्कर्षः 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इत्यत्र प्रतिज्ञातो व्याख्यातः । अधुना तु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समेऽपि देवतान्तरभक्तापेक्षयार्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्ष उदारा· सर्व एवैत इत्यत्र प्रतिज्ञातो भगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्ति । समानेऽप्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्भक्ता भूमिकाक्रमेण सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्ते । क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुनः पुन· संसरणरूपं फलम् । अतः सर्वेऽप्यार्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनश्च मामेव प्रपन्ना· सन्तोऽनायासेन सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्तामित्यभिप्रायः परमकारुणि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

गन्तव्यं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञानी अतिदुर्लभ इति पुनरपि तं स्तौति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थ पुण्यसंस्काराश्रयाणामन्ते सर्वपुण्यसंस्कारपरिपाकरूपे चरमजन्मनि लब्धपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रपद्यते । कथं प्रपद्यत इत्यत आह । वासुदेवः सर्वमिति । यदिदं सर्वं चराचरात्मकं भ्रान्त्या भाति तत्सर्वं किमपि वासुदेवातिरिक्तं न भवति 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं', 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य·' इत्यादिश्रुतिसूत्रेभ्यः सर्वाधिष्ठानं मा ज्ञात्वा मांमेव परमात्मानं निरतिशयनिरुपाधिप्रेमविषयत्वेन भजति स महात्मा न तत्समोऽभ्यधिको वान्योऽस्तीत्यर्थ । अत· सुदुर्लभ· अतिशयेन दुर्लभः । तदुक्तं 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतः' इति ॥ १९ ॥ 'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन' इति चतुर्धात्वं सुकृतिनामुक्त्वा तेषा मध्ये ज्ञानिन उत्कर्ष निरूप्येतरेषामपि तेषां स्वभक्तानां परंपरया मोक्षभाक्त्वादुदारा· सर्वे एवैते इत्युक्तम् । तत्र वासुदेवः सर्वमिति आत्मैव सर्वमित्येवं साक्षात्परंपरया वाऽप्रतिपत्तौ कारणमाह । यथाकथंचिदपि स्वाभिमुखा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यत उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमा सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थित आश्रितवान् । मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंभूतो मद्भक्तोऽतिदुर्लभ इत्याह—**बहूनामिति** । बहूनां जन्मना किंचित्किंचित्पुण्योपचयेनान्ते चरमे जन्मनि ज्ञानवान्सन्सर्वमिदं चराचर वासुदेव एवेति सर्वात्मदृष्ट्या मा प्रपद्यते भजति अतः स महात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेश्वर मामेव भजन्ति ते कामान्प्राप्य शनैर्मुच्यन्त इत्युक्तम् । ये त्वत्यन्तं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भासत्वात् । ज्ञानी तु मामेवाभेदतयावलम्बत इति ततोऽहमभिन्न एव । तस्य चाहमेव प्रियो नतु फलम् । अतएव स वासुदेव

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वयात्मीयया ॥ २० ॥ तेषां च कामिनां—यो यः कामी यां यां देवतातनुं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह—कामैरिति । देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह —तं तमिति । प्रसिद्धो नियमो जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिः । नियमविशेषाश्रयणे कारणमाह—प्रकृत्येति ॥ २० ॥ तत्तद्देवताप्रसादात्कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके वासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तेषां चेति । स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः । भगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविशेषमाराधयतोऽपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह—यो यो यां यामिति ॥ २१ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना ॥ १९ ॥ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपश्वादिविषयैर्हृतज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विवेको येषां ते । अन्यदेवताः अहमेतस्या आराधनेनेदं फलमवाप्नवानीति भेदबुद्ध्या प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् तं तं नियमं चतुर्दश्युपवासादिकमास्थाय स्वया प्रकृत्या वक्ष्यमाणविधया दैव्या आसुर्या वा नियता निगृहीताः ॥ २० ॥ किंच यो यो भक्तः सात्त्विको राजसस्तामसो वा यां यां तनुं तादृशीमेव देवा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कस्य भगवतः । तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेष एवासाधारणो हेतुरित्याह—मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैस्तैस्तैः क्षुद्रैः कामैरभिलाषैर्हृतमपहृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषां तेऽन्यदेवता भगवतो वासुदेवादन्या क्षुद्रदेवतास्तं तं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धं नियममास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तीच्छया क्षुद्रदेवतामध्येऽपि केचित्काश्चिदेव भजन्ते स्वया प्रकृत्या नियता असाधारणया पूर्वाभ्यासवासनया वशीकृताः सन्तः ॥२०॥ तत्तद्देवताप्रसादात्तेषामपि सर्वेश्वरे भगवति वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयम् । यतः—तेषां मध्ये यो यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तरवासनाबलप्रादुर्भूतया भक्त्या संयुक्तः सन्न॰

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नासुदारतासूचनाय । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैरिति भाष्ये । आदिपदात्कीर्तिशत्रुजयमोहनस्तम्भनापकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादयो गृह्यन्ते । तैस्तैः कामैः हृतमपहृतं विवेकज्ञानं येषां ते हृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषामिति वा । अस्मिन्पक्षे उक्तार्थस्यान्यदेवताः प्रपद्यन्त इत्यनेन लाभात् । हृतज्ञाना इत्यस्य वैयर्थ्यमन्यदेवताप्रतिपत्तौ विवेकशून्यत्वस्य हेतोरलाभश्च बोध्य । अन्यदेवता वासुदेवान्मत्त प्रत्यगभिन्नादन्या देवता अन्यदेवता इति तेषा प्रतीतेरनुवादः । तं तं नियमं जपोपवासादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धमास्थाय आश्रित्य इन्द्रादीन्प्रपद्यन्ते । तत्तन्नियमविशेषाश्रयणे हेतुमाह । प्रकृत्या स्वया स्वकीयया प्रकृतिः स्वभावः सच जन्मान्तरार्जितानेकदुष्कृतजन्यः संस्कारस्तया नियताः नियमिताः ॥ २० ॥ ननु तत्तत्कामैर्हृतज्ञानानामपि तेषा तत्तद्देवतानुग्रहात्क्रमेण विवेके लब्धे त्वयि वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति चेत्तत्राह—य इति । यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तः सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनः श्रद्धां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवन्ते ते संसरन्तीत्याह—कामैरिति चतुर्भिः । ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तः अन्याः क्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति । किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति ॥२०॥ यो यो यां यामिति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

एवं सर्वस्मिन्नेवं दृढप्रतिपत्तिपवित्रीकृतहृदयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैरित्यादिना मयीत्यन्तम् । ये पुनः स्वेन स्वेना-

१ मधुसूदन॰.

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि ययैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यां देवतातनुं श्रद्धयार्चितुमिच्छतीति ॥२१॥ स तयेति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तया देवतातन्वा राधनमाराधनमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधितायां देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितांस्तान्, हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यम्, नहि कामा हिताः कस्यचित् ॥२२॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ईहते निर्वर्तयतीत्यर्थः । आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौ किमीश्वरेणेत्याशङ्क्य तस्य सर्वज्ञस्य कर्मफलविभागाभिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैव फलदातृत्वमित्याह—**सर्वज्ञेनेति** । 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य हि तानिति पदद्वयं व्याचष्टे—**यस्मादिति** । हितानित्येकं पदमिति पक्षं प्रत्याह—**हितानिति** । मुख्यत्वसंभवे किमित्यौपचारिकत्वमित्याशङ्क्याह—**नहीति** ॥ २२ ॥ प्रेक्षापूर्वकारिणि कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दिरूपां यक्षरक्षोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैवार्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्त्विकीं राजसीं तामसीं वाहं सर्वेश्वरोऽचलां विदधामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं ससाधनं वशीकरणमीहते इच्छति । ततश्च कामान्विषयाँल्लभते । मयैव विहितानाज्ञापितान् । हितानीप्सितान् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

र्चितुं अर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते । चौरादिकस्यार्चयतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदम् । तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्ववासनावशात्प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां विदधामि करोम्यहमन्तर्यामी नतु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः । तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याहृत्य व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ स कामी तया मद्विहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्या देवतातन्वा राधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति । उपसर्गरहितोऽपि राधयतिः पूजार्थः । सोपसर्गत्वे ह्याकारः श्रूयेत । लभते च ततस्तस्या देवतातन्वाः सकाशात्कामानीप्सितांस्तान्पूर्वसंकल्पितान् । हि प्रसिद्धम् । मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितांस्तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान्, हितान्मनःप्रियानित्येकपद्यं वा । अहितत्वेऽपि हिततया प्रतीयमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपि सर्वा अपि देवताः सर्वात्मनो ममैव तनवस्तदाराधनमपि वस्तुतो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यया भक्तः सन्नर्चितुमिच्छति तामेवाचलां स्थिरां विदधामि करोमि । यां यां तनुमिति यच्छब्दान्वयस्तु यो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छतीत्यादिवदद्भिराचार्यैरुत्तरश्लोकस्थ तस्या इत्यनेन दर्शितः । एतेन यां देवतातनुं प्रति श्रद्धां विदधामि तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दान्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याहृत्य व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम् । तामेव श्रद्धामिति भाष्यकृद्व्याख्याने प्रतिशब्दाध्याहारं विनैव उक्तरीत्या यच्छब्दान्वयस्य स्पष्टत्वेनैवंवदतामज्ञताया अतिस्फुटत्वात् ॥२१॥ यो यां देवतातनुं अर्चितुमिच्छति स तया मद्विहितयाऽचलया श्रद्धया युक्तः तस्या देवतातन्वा राधनं आराधनमर्चनमीहते चेष्टते करोति । ततस्तस्या आराधितायाः देवतातन्वाः सकाशादवश्यं कामानीप्सितान् लभते च । हि यस्मान्मया कर्मफलविभागज्ञेन भगवता विहिता निर्मिताः । अतस्तान् हि स्फुटमेतदिति तु तत्तद्देवतास्वातन्त्र्यप्रतिपादकशास्त्रे लोके चास्यास्फुटत्वादाचार्यैर्न व्याख्यातम् । हितानिति पदच्छेदे तु वस्तुतोऽहि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तेषां मध्ये यो यो भक्तः यां या तनुं देवतारूपां मदीयामेव मूर्तिं श्रद्धयार्चितुमिच्छति प्रवर्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहमन्तर्यामी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥ ततश्च—**स तयेति** । स भक्तस्तया दृढया श्रद्धया तस्यास्तनोराराधनमीहते करोति । ततश्च ये संकल्पिताः कामास्तान्कामान् ततो देवताविशेषाल्लभते किंतु मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान्निर्मितान् हि स्फुटमेव तत्तद्देवतानामपि मदधीनत्वान्ममर्मूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेव यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्तयः अतस्तदाराधन-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तमादिकामनास्वभावेन विचित्रेण परिच्छिन्नमनसस्ते कामनापहृतचेतसस्तत्समुचितामेव ममैवावान्तरतनुं देवताविशेषमुपासते । अतो

१ मधुसूदन. २ श्रीधर.

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः–अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां । देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवान्यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्तफलायाहो खलु कष्टं वर्तन्त इत्यनुक्रोशं दर्शयति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यस्मादिति । किंच ये कामिनस्ते न विवेकिनस्ततश्चाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वाशङ्केत्याह—**अविवेकिन इति** । कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्याह—**अत इति** । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतःशब्दार्थः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं जन्तूनामित्याशङ्क्य प्रज्ञामान्द्यादित्याह—**अल्पेति** । किं तर्हि साधनमनन्तफलायेत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह—**मद्भक्ता इति** । अक्षरार्थमुक्त्वा श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—**एवमिति** । देवताप्राप्तौ चेति शेषः । मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलायेति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याह—**अहो खल्विति** ॥ २३ ॥ भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एतेन सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् ॥ २२ ॥ अल्पमेधसां 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यन्मनुतेऽन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतेः द्वैतमल्पं तत्रैव मेधा येषां ते । बाह्यार्थाभिलाषिणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमन्तवत् सर्वस्य बाह्यार्थस्यान्तवत्त्वादेव । तुशब्दोऽभेदेनेश्वरभक्तेभ्यो विभेदार्थः । यतो देवयजो देवान्यजन्ते इति देवयजस्ते देवानन्तयुक्तानेव यान्ति । एवं यक्षरक्षोभक्ता यक्षादीनेव यान्ति । भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु मामेवानन्तं यान्ति । अतस्तेऽनन्तफलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मदाराधनमेव, सर्वत्रापि च फलदातान्तर्याम्यहमेव, तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृतं फलवैषम्यं भवतीत्याह—अल्पमेधसां मन्दप्रज्ञत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तत्तद्देवताभक्तानां तन्मया विहितमपि तत्तद्देवताराधनजं फलं अन्तवदेव विनाश्येव नतु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानन्तं फलं तेषामित्यर्थः । कुत एवं, यतो देवानिन्द्रादीनन्तवत एव देवजयो मदन्यदेवताराधनपरा यान्ति प्राप्नुवन्ति । मद्भक्तास्तु त्रयः सकामा प्रथमं मत्प्रसादादमीष्टान्कामान्प्राप्नुवन्ति । अपिशब्दप्रयोगात्ततो मदुपासनापरिपाकान्मामनन्तमानन्दघनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति । अत समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्ताना च महदन्तरं, तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्व एवैत इति ॥ २३ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तानां कामानां हितत्वमौपचारिकं कल्पनीयम् ॥ २२ ॥ समानेऽप्यायासेऽन्तवत्फलसाधने तत्तद्देवताराधने प्रवर्तन्ते नतु मामेव भगवन्तं सर्वात्मानं तत्तत्कर्मफलप्रदं वासुदेवमनन्तफलाय प्रतिपद्यन्त इत्यहो तेषामल्पबुद्धितेत्यनुक्रोशं दर्शयन्नाह—**अन्तवदिति** । तेषां तत्तद्देवताराधनपराणामल्पमेधसां 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतेरल्पे द्वैते मेधा बुद्धिर्येषां ते भेदबुद्धय इत्यर्थ. । अल्पेऽन्तवत्फले बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पे परिच्छिन्ने देवतान्तरे बुद्धिर्येषामिति वा, अनल्पानन्तफलाय वासुदेव एव भजनीयो नतु अन्तवत्फलाय देवतान्तरमिति विवेक्तुमक्षमत्वात्स्वल्पा बुद्धिर्येषामिति वा, फलमन्तवद्विनाशि तु एव भवति तन्मया दत्तमपि । तदेवाह । यतो देवयज इन्द्राद्यर्चका देवानन्तवतो यान्ति गच्छन्ति । मद्भक्तास्त्वार्तादयस्त्रयोऽपि तत्तदीप्सितं लब्ध्वा क्रमेण मां वासुदेवं सच्चिदानन्दघनमनन्तं परमात्मान मोक्षाभिधेयमपि यान्ति गच्छन्ति ॥ २३ ॥ तर्हि सर्वेऽपि देवतान्तरभजनं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मपि वस्तुतो मदाराधनमेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां फलवैषम्यं भवतीत्याह—**अन्तवत्त्विति** । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीना मया दत्तमपि तत्फलमन्तवद्विनाशि भवति । तदेवाह । देवान्यजन्तीति देवयजः ते देवानन्तवतो यान्ति । मद्भक्तास्तु मामनाद्यन्तं त परमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥ ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवान्तर

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मत्त एव कामफलमुपाददते किंतु तस्यान्तोऽस्ति । निजयैव वासनया परिमितीकृतत्वात् । अतएवेन्द्रादिभावनातात्पर्येण यागादि कुर्वन्तस्तथाविधमेव फलमुपाददते । मत्प्राप्तिपरास्तु मामेव ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ननु सर्वगते भगवत्त्वे किमिति देवतान्तरोपास-

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भगवान् ॥ २३ ॥ किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीय भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥ तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषां-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्वकं निमित्तं निवेदयति—किंनिमित्तमित्यादिना । अप्रकाशं शरीरग्रहणात्पूर्वमिति शेषः । इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं, नेत्याह—नित्येति । कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धय इत्युत्तरम् । तद्विवृणोति—परमिति । परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थम् ॥ २४ ॥ अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रतिबन्धकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपन्यस्यति—तदीयमज्ञानमित्यादिना । त्रिभिर्गुणमयैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारण-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इत्याशङ्क्याज्ञानादित्याह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं सर्वोपाधिशून्यत्वेनास्पष्टमपि वासुदेवशरीरेण व्यक्तिमापन्नमस्मदादिवच्छरीराभिमानिनं मामबुद्धयो मन्यन्ते । यतो मम परं भावं परत्वमुत्कृष्टत्वमजानन्तः । उत्कृष्टत्वमेव विशिनष्टि । अव्ययं न व्येतीत्यव्ययमविनाशिनम् । अनुत्तमं यस्मादन्यदुत्कृष्टं च नास्ति । निरतिशयमखण्डैश्वर्यरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह—नाहमिति । हे योग योगिन् । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवं भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथं प्रायेण प्राणिनो भगवद्विमुखा इत्यत्र हेतुमाह भगवान्—अव्यक्तं देहग्रहणात्प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानी वसुदेवगृहे व्यक्तिं भौतिकदेहावच्छेदेन कार्यक्षमता प्राप्तं किंचिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमप्यबुद्धयो विवेकशून्याः । अव्यक्तं सर्वकारणमपि मां व्यक्तिं कार्यरूपतां मत्स्यकूर्माद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा । कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति । तत्राबुद्धय इत्युक्तं हेतुं विवृणोति—परं सर्वकारणरूपमव्ययं नित्यं मम भावं स्वरूपं सोपाधिकमजानन्तस्तथा निरुपाधिकमप्यनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमनतिशयाद्वितीयपरमानन्दघनमनन्तं मम स्वरूपमजानन्तो जीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मां मन्यन्ते, ततो मामीश्वरत्वेनाभिमतं विहाय प्रसिद्धं देवतान्तरमेव भजन्ते । ततश्चान्तवदेव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अग्रे च वक्ष्यते 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति ॥ २४ ॥ ननु जन्मकालेऽपि सर्वयोगिध्येयं श्रीवैकुण्ठस्थमैश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति सम्प्रति च श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डलादिदिव्योपकरणशालिनि कम्बुकमलकौमोदकी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विहाय त्वामेव कुतो न प्रतिपद्यन्त इत्याशङ्क्य मदप्रतिपत्तौ मत्परमेश्वरभावाज्ञानमेव निमित्तमित्याह । अव्यक्तमप्रकाशं लीलाविग्रहग्रहणात्पूर्वं इदानीं तद्ग्रहणावस्थायां व्यक्तिमापन्नं प्रकाशमागतं मां मन्यन्ते अबुद्धयो विवेकहीनाः । अबुद्धय इत्येतदुक्तं विवृणोति । ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं परं भावं परमात्मस्वरूपं सोपाधिनिरुपाध्यात्मकमजानन्तोऽविवेकिनो नित्यसिद्धमीश्वरमपि सन्तं मां पूर्वमसन्तमधुनैवोत्पन्नं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वाज्ञाने निमित्तमाह—नेति । अहं परमेश्वरः सर्वस्य लोकस्य परमे-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हित्वा त्वामेव न भजन्ति तत्राह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यन्ते । तत्र हेतुः । मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः । कथंभूतम् । अव्ययं नित्यम् । न विद्यत उत्तमो यस्मात्तं भावं । अतो जगद्रक्षार्थं लीलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिं मां परमेश्वरं स्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहं देवतान्तरसमं पश्यन्तो मन्दमतयो मां नातीवाद्रियन्ते प्रत्युत क्षिप्रफलं देवतान्तरमेव भजन्ति ते चोक्तप्रकारेणान्तवत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह—नाहमिति । सर्वस्य लोकस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कानां मितं फलम् । उच्यते—अव्यक्तमिति । ते खल्वल्पबुद्धित्वान्मत्स्वरूपं पारमार्थिकमविद्यमानव्यक्तिकं न प्रत्यभिजानते अपितु निजकामनासमुचिताकारविशिष्टज्ञानस्वभावां व्यक्तिमेवापन्नं विदन्ति नान्यथा । अतएव न नाश्याकारे वा कश्चिद्ग्रहः किंतु सिद्धान्तोऽयमत्र यः कामनापरिहारेण यत्किंचिद्देवतारूपमालम्बते तस्य तच्छुद्धमुक्तभावेन पर्यवस्यति विपर्ययात्तु विपर्यय इति ॥ २४ ॥ नाहमिति ।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

चिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतः योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया तया योगमायया समावृतः संच्छन्न इत्यर्थः । अतएव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मुक्तमत्र तु सोपाधिकस्यापीति विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे—**नाहमिति** । तर्हि भगवद्भक्तिरनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह—**केषांचिदिति** । सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोऽहमित्यत्र हेतुमाह—**योगेति** । अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेव मद्विषये लोकस्य मौढ्यं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकाभावान्मन्निष्ठत्वराहित्यमित्याह—**अतएवेति** ॥२५॥ मायया भगवानावृतश्चेत्त-स्यापि लोकस्यैव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—**ययेति** । नहीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति माया-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः मायासमावृत इति । भाष्ये तु योगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिर्वा योगो भगवतस्तत्कृता मायेति । भगवत्संकल्पवशवर्तिनी माये-त्यर्थ. । उत्तरार्धः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥ ननु त्वदभिन्नं लोकं त्वन्माया मोहयति चेत्त्वां कुतो न मोहयतीत्यत आह—**वेदाहमिति** । सत्यम् । सत्यपि लोकस्य मम चाभेदे औपाधिकभेदस्य सत्त्वादुपाधिधर्माभिमानित्वाल्लोको मूढः, तद्-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

चक्रवरधारिचतुर्भुजे श्रीमद्वैनतेयवाहने निखिलसुरलोकसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहावैभवे सर्वसुरासुरजेतरि विविधदिव्य-लीलाविलासशीले सर्वावतारशिरोमणौ साक्षाद्वैकुण्ठनायके निखिललोकदुःखनिस्ताराय भुवमवतीर्णे विरिञ्चिप्रपञ्चासंभविनिरति-शयसौन्दर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरे निरुपमश्यामसुन्दरे करदीकृतपारि-जातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशाङ्कशेखरे समस्तसुरासुरविजयिनरकप्रभृतिमहादैतेयप्रकरप्राणपर्यन्तसर्वस्वहारिणि श्रीदामादिपरमरङ्कमहावैभवकारिणि षोडशसहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिमणि महामहिमनि नारदमार्कण्डेयादिमहामुनि-गणस्तुते त्वयि कथमविवेकिनोऽपि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिर्वेत्यर्जुनाशङ्कामपनिनीषुराह भगवान्—अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि, किंतु केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीत्यभिप्रायः । कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकट इत्यत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत योगो मम संकल्पस्तद्वशवर्तिनी माया योगमाया तयाऽयमभक्तो जनो मां स्वरूपेण न जानात्विति-संकल्पानुविधायिन्या मायया सम्यगावृतः । सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः कृतः । अतो यदुक्तं परं भावमजानन्त इति तत्र मम संकल्प एव कारणमित्युक्तं भवति । अतो मम मायया मूढ आवृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनाद्यनन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति, किंतु विपरीतदृष्ट्या मनुष्यमेव कंचिन्मन्यत इत्यर्थः । विद्यमानं वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किंचिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत् ॥ २५ ॥ अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्या-मोहकत्वात्स्वयं चाप्रतिबद्धज्ञानत्वात्—अहमप्रतिबद्धसर्वविज्ञानो मायया सर्वाल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च । एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि । हे अर्जुन, अतोऽहं सर्वज्ञः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

श्वरेण रूपेण प्रकटो न भवामि । किंतु केषांचित्स्वभक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह—**योगेति** । योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया तया । यद्वा योगो भगवतश्चित्तसमाधिस्तत्कृता माया । भगवत्संकल्पवशवर्तिनीति यावत् । उभयथाप्यनाद्य-निर्वाच्यमज्ञानं तया योगमायया समावृतः संच्छन्नः । आच्छादित इति यावत् । हे योग योगिन् । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः मायया समावृत इत्यन्येषां पक्षस्तु अग-तिकगत्याश्रयणात्मिकयाऽरुच्या ग्रस्तः अतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानेन मूढो मोहं गतोऽयं लोको मद्विमुखः मामजमव्ययं नाभिजानाति ॥ २५ ॥ मायया त्वमावृतश्चेत्तवापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—**वेदेति** । अहमप्रतिबद्धज्ञानशक्तिः समतीतानि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव । यतो योगमायया समावृतः । योगो युक्तिः मदीयः कोऽप्यचिन्त्यप्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटनाचातुर्यं अनया संच्छन्नः अतएव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोकः अजमव्ययं च मा न जानाति ॥ २५ ॥ सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानन्त इत्युक्तम्, तदेव स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह—**वेदेति** । समतीतानि

---

१ नीलकण्ठः.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथान्यस्यापि मायाविनो मायाऽज्ञानं तद्वत्, यत एवमतः—वेदाहमिति । अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन, भविष्याणि च भूतानि वेदाहम् । मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा । मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥ केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समु-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्वाल्लौकिकमायावत्, अथवा नेश्वरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्वाल्लौकिकमायाविवदित्यर्थः । भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावेन सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह—यत इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेव भगवदाभिमुख्यशून्यत्वमित्याह—मां त्विति । कालत्रयपरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः । मां त्विति लोकस्य भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धं द्योतयति । तर्हि तद्भक्तिर्विफलेत्याशङ्क्याह—मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि त्वद्भक्तिद्वारा त्वां ज्ञास्यति, नेत्याह—मत्तत्त्वेति । विवेकवतो मद्भजनं नतु विवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तं प्रश्नद्वारेणोदाहरति—केनेत्यादिना । पुनःशब्दात्प्रति-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भावाच्चाहं सर्वज्ञ इति विशेषः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥२६॥ केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह—इच्छेति । इच्छा रागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वन्द्वमोहः शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्ययः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

परमेश्वर इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः । मां तु । तुशब्दो ज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थः । मां सर्वदर्शनमपि मायाविनमिव मन्मायामोहितः कश्चन कोऽपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् । अतो मत्तत्त्ववेदनाभावादेव प्रायेण प्राणिनो मां न भजन्त इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ योगमाया भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वक भोगाभिनिवेशं हेत्वन्तरमाह—इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्या समुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

समतिक्रान्तानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि चराचरात्मकानि सर्वाणि वेद जानामि । त्वमपि योगाद्यभ्यासेन स्वच्छान्तःकरणः सन् ज्ञातुं शक्तोऽसि । अहं तु नित्यशुद्धः सर्वोपाधिधर्माभिमानमलशून्यो जानामीति किमु वक्तव्यमिति सूचयन्संबोधयति अर्जुनेति । मां तु परमात्मानं मद्भक्तं मच्छरणमेकं त्यक्त्वा न कश्चन वेद जानाति । तथाच यया मायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वात् लौकिकमायावत् । यद्वा नाहं मायया प्रतिबद्धज्ञानः मायावित्वात् लौकिकमायाविवदिति भावः ॥ २६ ॥ भगवत्तत्त्वापरिज्ञाने मूलाज्ञानं निमित्तमुक्त्वा तत्र प्रतिबन्धकान्तरमाह । इच्छाद्वेषाभ्यां रागद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यामुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखनिमित्तेन मोहेन चित्तव्याकुलतापादकेन सर्वाणि भूतानि सर्गे उत्पत्तिकाले प्राप्ते संमोहमतिमूढतां यान्ति गच्छन्ति । इच्छाद्वेषवशीकृतचित्तस्य बाह्यपदार्थेष्वपि यथा भूतार्थविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे सति तन्नोत्पद्यत इति किमु वक्तव्यमिति भारत परंतपेति संबोधनद्वयेनोत्तमवंशोद्भवत्वात् स्वतः शत्रुतापनत्वेनोत्कृष्टशक्तिमत्त्वाच्च उक्तप्रतिबन्धेन संमोहं गन्तुमयोग्योऽसीति सूचयति । यत्तु केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह—इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्यय-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विनष्टानि वर्तमानानि भावीनि च त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि, मायाश्रयत्वान्मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावादिति प्रसिद्धम् । मां तु न कोऽपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् । प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं च ॥ २६ ॥ तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानमुक्तम्, तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सर्वेषां नाहं गोचरतां प्राप्नोमि ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु च कर्माण्येव क्रियमाणानि प्रलयकाले मोक्षं प्रविदधति अन्यथा किमिति महाप्रलय उपजायत इत्याशङ्कायामिदमारभ्यते—इच्छेत्यादि । इच्छाद्वेषक्रोधमोहादिभिस्तावन्मोहात्मक एव स परं स्फीतीभावमुपनीयते । येन प्रति-

१ नीलकण्ठ॰.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—**द्वन्द्वमोहेनेति** द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथा कालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयेते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्य लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्प त्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वयज, सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप, मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यतएवात्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥ के पुनरनेन द्वन्द्वमोहेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

बन्धकान्तरविवक्षा गम्यते । अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमा गृह्यते । विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति—**केनेति विशेषापेक्षायामिति** । द्वन्द्वशब्देन गृहीतयोरपीच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वन्द्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्याह—**तावेवेति** । तयोरपर्यायमेकत्रानुपपत्तिं गृहीत्वा विशिनष्टि—**यथाकालमिति** । नच तयोरनधिकरणं किंचिदपि भूतं संसारमण्डले संभवतीत्याह—**सर्वभूतैरिति** । तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशङ्क्याह—**तत्रेति** । तयोराश्रयः सप्तम्यर्थः । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपञ्चयति—**नहीति** । पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह—**अत इति** । प्रत्यगात्मन्यहंकारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसंभवोऽतःशब्दार्थः । कुलप्रसूत्यभिमानेन स्वरूपशक्त्या च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत परंतपेति संबोधनद्वयम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतभवान्तरकारणमुपसंहरति—**मोहेति** । जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह—**यत इति** । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्ववैधुर्यं फलतीत्याह—**अतएवेति** ॥ २७ ॥ यदि सर्वाणि भूतानि जन्मप्रतिपद्यमानानि संमूढानि सन्ति, भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्यभावादनर्थकमापद्येतेति शङ्कते—**के पुनरिति** । अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरितानां द्वन्द्वप्रयुक्तमोह-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अशोभने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवरूपस्तेन । हे भारत भरतान्वय, सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये मोहमविवेकं यान्ति हे परंतप । अयं भावः—यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादतीतादीञ्जानाति, सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने स्त्र्यादौ शोभनाध्यासात्, असत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात्, सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात्, अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात्, अनात्मनि देहादावात्माध्यासात् । अतो विपर्ययेण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां यान्ति । हे भारत हे परंतपेति संबोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च त्वां द्वन्द्वमोहाख्यः शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भावः । नहीच्छाद्वेषरहितं किंचिदपि भूतमस्ति, नच ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति पुनरात्मविषयम् । अतो रागद्वेषव्याकुलान्तःकरणत्वात्सर्वाण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न भजन्ते भजनीयमपि ॥ २७ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्तेन सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये संमोहमविवेकं यान्ति । अयं भावः—यो हि सृष्टे रूपमानन्दस्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादतीतादीञ्जानाति । सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने स्त्र्यादौ शोभनाध्यासादसत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात् सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात् अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासादनात्मनि देहादावात्मत्वाध्यासात् । अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धम् । तेन च सार्वज्ञ्यं न जायतेऽस्मदादीनामिति तच्चिन्त्यम् । मां तु वेद न कश्चनेत्युक्त्या त्वदवेदनं केन प्रतिबन्धेनेति प्रश्नेनैवैतच्छ्लोकावतरणस्यौचित्येन तदनुसारिव्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । उत्तरश्लोके भजन्ते मां दृढव्रता इति वाक्यशेषविरोधाच्च ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सृज्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूल इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषः ताभ्यां समुत्थः समुद्भूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशः तेन सर्वभूतानि संमोहं च अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभिनिवेशं प्राप्नुवन्ति, अतस्तानि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

जठरान्तर्वर्ति समग्रमेव जगन्निजकार्यकारणमात्राक्षममेव प्रसुप्ततामवलम्बते अमोहं वासनानुभावात्प्रतिदिनं रात्रिसमयसौषुप्तयन् ननु

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—येषामिति । येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः । एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं [सर्वपरित्यागव्रतेन] निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥ ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—जरेति । जरामरणमोक्षाय जरा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

विरहिणां ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भजनाधिकारित्वान्न शास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति—**उच्यत इति** । तुशब्दद्योत्यमर्थमाह—**पुनरिति** । उक्तार्थमात्रसिद्ध्यर्थं समासप्रायमित्युक्तम् । प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि—**सत्त्वेति** । उभयविधशुद्धेर्द्वन्द्वनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह—**ते द्वन्द्वेति** । मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह—**भजन्त इति** । तेषां नानापरिग्रहवतां भगवद्भजनप्रतिहतिमाशङ्क्याह—**दृढेति** ॥ २८ ॥ यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारा दर्शयति—**ते किमर्थमिति** । जरामरणादिलक्षणो यो बन्धस्तद्विश्लेषार्थं भगव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सार्वज्ञ्यं न जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥ केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं भवतीत्याशङ्क्याह—**येषां त्विति** द्वाभ्याम् । येषां पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं अन्त नाशं प्राप्तम् । 'द्वितीया श्रिता–' इति समासः । ते द्वन्द्वमोह उक्तलक्षणस्तेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदार्ढ्यभाजो भूत्वा मां भजन्ते ॥२८॥ ततश्च जरामरणयोः प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये यतन्ति यतन्ते ज्ञानलाभाय

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति कथं तर्हि 'चतुर्विधा भजन्ते मामि'त्युक्तम् । सत्यम् । सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह—येषां त्वितरलोकविलक्षणानां जनानां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणामनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतमन्तमवसानं प्राप्तं ते पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वन्द्वमोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविपर्यासेन स्वत एव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययोग्यत्वेन त्यक्ताः दृढव्रता अचाल्यसंकल्पाः सर्वथा भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति प्रमाणजनिताप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञानाः सन्तो मां परमात्मानं भजन्तेऽनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते । एतादृशा एव चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्र सुकृतिशब्देनोक्ताः । अतः सर्वभूतानि संमोहं यान्तीत्युत्सर्गः । तेषां मध्ये ये सुकृतिनस्ते संमोहशून्या मां भजन्त इत्यपवाद इति न विरोधः । अयमेवोत्सर्गः प्रागपि प्रतिपादितस्त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरित्यत्र । तस्मात्सत्त्वशोधकपुण्यकर्मसंचयाय सर्वदा यतनीयमिति भावः ॥ २८ ॥ अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नमुत्थापयितु सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते । अनयोरेव वृत्तिस्थानीय उत्तरोऽध्यायो भविष्यति—ये संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणमोक्षाय जरामरणादिविविधदुःखसहसंसारदुःखनिरासाय तदेकहेतुं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विष्णुतत्त्वज्ञानाज्ज्ञातव्यान्तरानवशेषेऽपि ईश्वरवत्त्रैकालिकाखिलज्ञानस्यालाभाच्चेति दिक् ॥ २७ ॥ के पुनस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षायामाह । येषां तु पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म पापक्षयद्वारा सत्त्वशुद्धिकरं येषा ते पुण्यकर्माणस्तेषां पापमन्तं समाप्तिं गतं प्राप्तम्, ते यथोक्तद्वन्द्वमोहेन विनिर्मुक्ता वर्जिता अतएव दृढव्रताः एवमेवात्मतत्त्वं नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागेन निश्चितविज्ञाना मां परमात्मानं भजन्ते ॥ २८ ॥ किमर्थं भजन्तीत्यत आह—जरामरणमोक्षाय मां परमेश्वरं सगुणमाश्रित्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मज्ज्ञानाभावान्न मां जानन्तीति भावः ॥ २७ ॥ कुतस्तर्हि केचन त्वा भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह—**येषामिति** । येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वं प्रतिबन्धकं पापमन्तगतं नष्टं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रता एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ते ॥ २८ ॥ एवं च मां भजन्तस्ते सर्वं विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह—**जरामरणेति** । जरामरणयोर्निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतन्ते ते

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तावता विमुक्तरूपतामोहानुभवसमाप्तौ पुनर्विचित्रव्यापारसंसारदर्शनात् । ये तु विनष्टतामसाः पुण्यापुण्यपरिक्षयक्षेमीकृतात्मानस्ते

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मरणयोर्मोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥ साधीति। साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं सहाधिभूताधिदैवेन वर्तते

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

ञ्जनमित्यर्थः। संप्रति सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्यमानुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह—**मामाश्रित्येति**। जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्प्रपञ्चं मामुत्तमाधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादावित्याह—**जरेति**। मध्यमाधिकारिणः प्रत्याह—**मामेति**। परमेश्वराश्रयणं नाम विषयविमुखत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह—**मत्समाहितेति**। प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्ध्यर्थं बहिरङ्गाणां यज्ञादीनामन्तरङ्गाणां च श्रवणादीनामनुष्ठानम्। प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म। कथं ब्रह्म विदुरित्यपेक्षायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह—**कृत्स्नमिति** ॥ २९ ॥ न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्मिककर्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेव किंत्वधिभूतादिसहितं तद्वेदित्वमपि सिध्यतीत्याह—**साधिभूतेति**। अध्यात्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञश्चेति पञ्चकमेतद्ब्रह्म ये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहित-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वेदान्तश्रवणादौ ते तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः। विराडाद्युपासका ह्यकृत्स्नब्रह्मविदः। सूत्रकारणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्तेऽध्यात्मादिकं कार्त्स्न्येन जानन्ति। सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः। अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या उपसंहारो दर्शितः। अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु शुद्धं त्वंपदार्थमित्यर्थः। कर्म च तत्त्वंपदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥ एवं तत्पदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपायभूतान्युपासनानि क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुकामः संक्षेपेण सूत्रयति—**साधिभूतेति**। अधिभूतं च अधिदैवं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्येतरसर्ववैमुख्येन शरणं गत्वा यतन्ति यतन्ते मदर्पितानि फलाभिसन्धिशून्यानि विहितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तस्तज्जगत्कारणं मायाधिष्ठानं शुद्धं परं ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः। तथात्मानं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नमुपाध्यपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं विदुः। कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारि विदुर्जानन्तीत्यर्थ. ॥ २९ ॥ नचैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्वि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

ये पापरहिताः पुण्यकर्माणो द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ताः दृढव्रताः सन्तो यतन्ति यतन्ते ते यत्परं ब्रह्म तद्विदुः। तथा कृत्स्नमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु कर्म च वक्ष्यमाणम्। यत्तु कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारीति केचित्[1]। तन्न। 'भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः' इति मूलतद्भाष्यस्य यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मेत्यादिस्वोक्तेश्च विरोधस्य स्पष्टत्वादखिलं प्रपञ्चं ब्रह्मानन्यं सर्वं विदुः। तथा चैवंज्ञानिनो जरामरणादिलक्षणात्संसारान्मुच्यन्त इति ॥ २९ ॥ ननु मरणकाले तेषां त्वद्विस्मरणस्य संभवात्कथं संसारान्मोक्ष इत्याशङ्क्याह—**सेति**। अधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवमिति समाहार-

६ श्रीधरीव्याख्या।

तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः येन तत्प्राप्तव्यं तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानन्तीत्यर्थः। तत्साधनभूतमखिलं सरहस्यं कर्म च जानन्ति ॥ २९ ॥ न चैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह—**साधिभूताधिदैवमिति**। अधिभूतादिशब्दानामर्थं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विपाटितमहामोहवितानाः सर्वमेव भगवद्रश्मिखचितं जरामरणमयतमिस्रं, ते ब्रह्म विदन्ति। आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाधियज्ञिकानि च ममैव रूपान्तराणि। प्रयाणकाले च नित्यं भगवद्भावितान्तःकरणत्वान्मां जानन्ति। यतो येषां जन्म पूर्वमेव भगवत्तत्त्वं तेऽन्त-

१ मधुसूदन, नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकालेऽपि मरणकालेऽपि च ते मां विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति॥ ३०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

चेतसामापदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह—प्रयाणेति। अपिचेति निपाताभ्यां तस्यामवस्थायां करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासंभवेऽपि मयि समाहितचित्तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति द्योत्यते। तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तदर्थमेव सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं चोपक्षिप्तम्॥ ३०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञान० सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवम्। तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुरुपासते ते युक्तचेतसः। यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वजनव्यामोहके विदुरेव। भावनादार्ढ्यान्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोषो न भवत्यतो भगवति नैरन्तर्येण दृढा भावना कर्तव्येति भावः। अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो वयम्॥ ३०॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणम० नीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे भगवद्गीतार्थप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स्मरणं शङ्कनीयम्, यतः साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं, तथा साधियज्ञं चाधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवात्प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले करणग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि, चकारादयत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां मृतिकालेऽपि मदाकारैव चित्तवृत्तिः पूर्वोपचितसंस्कारपाटवाद्भवति। तथाच ते मद्भक्तियोगात्कृतार्था एवेति भावः। अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमनाविलम्। तदत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितम्॥ ३०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

द्वन्द्वस्तेन सहवर्तत इति तम्, अधियज्ञेन सह वर्तत इति तं च मां ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च मां ते युक्तचेतसो विदुरतस्तेषां मोक्षप्राप्तौ न कोऽपि संदेह इति। साधिभूतादिपदार्थस्तु मूलएव स्फुटीभविष्यति। तदनेन सप्तमाध्यायेनोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तज्ज्ञानार्थं मध्यमाधिकारिणं प्रति तत्पदवाच्यं प्रतिपादयता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं च प्रदर्शितम्॥ ३०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

भगवानेवानन्तराध्याये व्याख्यास्यति। अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां भजन्ति ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुर्जानन्ति नतु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मरन्ति। अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः॥ ३०॥ कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते। इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितम्॥ १॥

इति श्रीधरस्वामीविरचितायां सुबोधिन्यां टीकाया सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

काले परमेश्वरं संस्मरेयुः। किं जन्मासेवनयेति ये मन्यन्ते तेषां तूष्णीभाव एव शोभन इति शिवम्॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ अत्र संग्रहश्लोकः—स्फुटं भगवतो भक्तिराहिता कल्पमञ्जरी। साधकेच्छासमुचितां येनाशां परिपूरयेत्॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥